АЗӘРБАЈЧАН ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ

Ичтимаи - Сијаси Тәдгигатлар вә Информасија
Институту

4134

ТОФИГ КӨЧӘРЛИ
АКАДЕМИК

ГАРАБАҒ: ЈАЛАН ВӘ ҺӘГИГӘТ

БАКЫ -1998

К И Р И Ш

Дағлыг Гарабағ һадисәләри башлајан кими, Ермәнистан сијаси хадимләри дәрһал ики бөјүк јалан ујдурдулар:

- куја 1920-чи ил декабрын 1-дә Азәрбајчан һөкүмәти "Дағлыг Гарабағы Ермәнистанын ајрылмаз һиссәси е'лан етмишдир";

- куја 1921-чи ил ијулун 5-дә РК(б)П МК Гафгаз бүросу "биабырчы әдаләтсизлијә" јол верәрәк "Ермәнистанын әзәли вилајәти-әһалисинин 95 фаизи ермәниләрдән ибарәт олан Дағлыг Гарабағы механики сурәтдә Ермәнистандан гопарыб" Азәрбајчана гатмышдыр.

Мүәјјән сәбәбләр үзүндән академик А.Д.Сахаров дәрһал бу ермәни јаланларынын гызғын тәблиғатчысына чеврилди вә "әдаләти бәрпа етмәк" уғрунда фәал мүбаризәјә башлады. О заман харичдә јашајан А.И.Солженитсын дә Дағлыг Гарабағ һаггында ермәни јаланларына ујду.

Белә бејнәлхалг нүфузлу шәхсијјәтләрин сө'јләри вә әлбәттә, биринчи нөвбәдә Ермәнистан рәһбәрлијинин, сијаси хадимләринин вә мүәллифләринин гибтәедичи чевиклији, фәаллығы, бизим исә пассивлијимиз вә е'тинасызлығымыз Дағлыг Гарабағын Ермәнистандан гопарылыб Азәрбајчанын тәркибинә дахил едилмәси һаггында ағ јаланын кечмиш ССРИ-дә вә бүтүн дүнјада јајылмасыны шәртләндирди.

Бу јаланлар инди дә дүнјаны кәзмәкдәдир.

Биз исә ... Ачыг е'тираф едәк: Вәтән тарихимизи, о чүмләдән Гарабағын тарихини сахталашдыранлара чаваб вермәкдә ачиз олдуг.

Тәкчә бир факт.

сәбәб олмајан ермәни шајиәсинә инан• малыјдылар.

Бәлкә Азәрбајҹан нүмајәндәләри тарих мәсәләләриндә дејил, башга кәскин проблемләрин мүзакирәсиндә ермәниләрә нокаут кәлибләрмиш?

Ермәниләр иҹласа әсас тәләблә - Дағлыг Гарабағы Ермәнистанла бирләшдирмәк тәләби илә јанашы һәр еһтимала гаршы дикәр һазыр тәклифләрлә кәлмишдиләр:

- Дағлыг Гарабаға Сов.ИКП МК, ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин вә ССРИ һөкүмәтинин хүсуси мүвәккилләрини тә'јин етмәк;

- ДГМВ-и мүвәггәти олараг мәркәзи иттифаг органларына, јахуд РСФСР-ә табе етмәк;

- вилајәти мухтар республикаја чевирмәк;

- Дағлыг Гарабағы мүвәггәти олараг Азәрбајҹанын табечилијиндән чыхардыб триумвират типли хүсуси органа табе етмәк.

Елә бил бу тәклифләрин дә Азәрбајҹана һеч бир дәхли јох имиш! Инаныласы дејил, анҹаг бу бир фактдыр ки, Азәрбајҹан рәһбәрләри һәмин тәклифләрин дә һеч биринә, тәкрар едирәм, һеч биринә мүнасибәт билдирмәмишдиләр вә һеч бир алтернатив тәклиф ирәли сүрмәмишдиләр. Һеч бир!

Беләликлә, Дағлыг Гарабағ уғрунда идеоложи вә сијаси савашда ермәниләр тәшәббүсү әлә алмыш вә ујдурмаларыны мәһарәтлә вә кениш мигјасда јајмаға башламышдылар.

Бу, һәгигәтдир.

Бәс Азәрбајҹан тарихчиләри бу кәскин мүбаризәдә нечә иштирак едибләр?

Өнҹә Франса маарифчиси Шарл Луи Монтескјенин "Иран мәктублары"нын (1721) бир парчасына диггәт јетирәк:

Инди тарихимизин дәриндән, һәртәрәфли вә објектив өјрәнилмәсинин дөнүш аныны јашајырыг. Азәрбајҹан Республикасынын президенти Һ.Ә.Әлијев Азәрбајҹан тарихинин јазылмасына шәхсән һамилик едир. Бу, үмумијјәтлә дөвләтләр тарихиндә надир һалдыр вә һеч шүбһәсиз, милли тарихимизин тәдгигинә, һәм дә тарихи биликләрин тәблиғинә рәваҹ, јени нәфәс вә вүс'әт верәҹәкдир.

Инди дә Дағлыг Гарабағын вә үмумијјәтлә Гарабағын тарихинин өјрәнилмәси һаггында.

Һәлә чох-чох габагларда ермәни мүәллифләри "Хемсе мелики", "Арцах" вә дикәр китаблары јазыб јајанда, онларҹа башга китабларда Гарабағын тарихини сахталашдыранда сәләфләримиз, сонра биз варисләр санки јухуда олмушуг.

Дағлыг Гарабағ һадисәләри башлајанда исә, 1988-ҹи илдә Ермәнистан Елмләр Академијасы дәрһал коллектив әсәр - "Нагорный Карабах. Историческая справка" китабыны чап етди вә ДГМВ-и һаггында елм пәрдәси алтында илк дезинформасијаны јајды.

Бунун ардынҹа Јереванда ики һиссәдән ибарәт "События в Нагорном Карабахе. Хроника" китабы бурахылды.

Биз јенә дә фәаллашмадыг. Мүтәшәккиллик көстәрмәдик.

Азәрбајҹан мүәллифләрини сәфәрбәрлијә алыб Дағлыг Гарабағ һаггында коллектив әсәр јазылмасыны тәшкил едән олмады (Зәннимизҹә, белә бир әсәрин јазылмасы јенә дә актуал вәзифә олараг галыр).

Бунунла белә, Азәрбајҹан мүәллифләри Гарабағын тарихини сахталашдыранлара гаршы мүбаризәдә сејрчи олмајыблар. Профессор Данил

ләрин хүласәси вә гүдрәтли һөкмдарын мөчүзәләри", Селаники Мустафа Әфәндинин "Тарихи Селаники", Низамәддин Шаминин "Зәфәрнамә", З.Бүнјадовун редактәси илә Зејнәддин бин Һәмдуллаһ Гәзвинининин "Зејл-ә тарих-е Гозидә" (тәрҹүмәси М.Д.Казымов вә В.З.Пиријевиндир); Хаҹә Зејналабдин Әли Әбди бәј Ширазинин "Тәкмиләтүл Әхбар" (редактору В.З.Пиријев, тәрҹүмәчиси Ә.Һ.Рәһимли) вә дикәр гајнаглар чап олунмушдур.

в) Русија мүәллифләринин (С.Глинка, В.Л.Величко, Н.И.Шавров, В.Ф. Мајевски вә б.) XIX әсрдә вә XX әсрин әввәлләриндә чапдан чыхмыш вә Гарабағын тарихинә бу вә ја башга шәкилдә аидијјаты олан әсәрләри факсимиле нәшр едилмишдир.

г) Елми-тәдгигат ишләри кенишләнмишдир. Зија Бүнјадов, Играр Әлијев, Маһмуд Исмајылов, Камал Әлијев, Фәридә Мәммәдова вә башга мүәллифләрин китаб вә мәгаләләриндә Дағлыг Гарабағын гәдим, орта әсрләр вә јени тарихи; Данил Гулијев, Маһмуд Исмајылов, Ҹәмил Гулијев, Әфранд Дашдәмиров, Зијад Сәмәдзадә, Гафур Зәркәров вә башга мүәллифләрин китаб вә мәгаләләриндә Дағлыг Гарабағын XX әср проблемләри ишыгландырылмышдыр. Дағлыг Гарабағ мәсәләсинә даир мәним дә бир нечә мәгаләм чыхыб.

Лакин бизим јаздыгларымыз кечмиш ССРИ мәканына, дүнјаја чатмајыб. Москва мәтбуаты бизим үзүмүзә бағлы олуб, даһа дәгиги, биз Москва мәтбуатындан истифадә едә билмәмишик. Дүнән дә, бу күн дә. Һәмишәки кими, инди дә мәһз ермәниләр өз мәгсәдләри үчүн Москва мәтбуатындан баҹарыгла истифадә едирләр.

Мүхтәлиф адлар алтында Москвада фәалиііәт көстәрән ермәни тәшкилатлары Азәрбајчана олмазын гара јахмагла, Азәрбајчаны нүфуздан салмаға чалышмагла, Дағлыг Гарабағ һаггында јаланлар үјдуруб һәмин јаланлары тарихи һәгигәт кими тәгдим етмәклә мәшғулдурлар.

1997-чи ил мартын 29-да "Независимаја газета" З.Балајанын "Јалан үзәриндә сүлһ олмаз" мәгаләсини охучулара тәгдим етмишдир. (Һәмин мәгаләјә мүнасибәтими "Республика" гәзетинин 1997-чи ил 25, 27, 29 апрел вә 2 мај тарихли нөмрәләриндә дәрч олунмуш мәгаләмдә билдирмишәм).

Һәләлик Русија хадимләри, Русија вә МДБ дөвләтләри охучулары Азәрбајчан һаггында, Дағлыг Гарабағын тарихи һаггында ермәни дезинформасијасындан бәһрәләнирләр. Она көрә ки, биз Дағлыг Гарабағын, јахуд Нахчыванын тарихинә даир мәгаләләрлә Москва мәтбуатында чыхыш етмирик, ермәни јаланларыны Москва мәтбуаты васитәсилә ифша етмирик, Бакыда чап олунан чох сајлы јазыларымыз исә МДБ дөвләтләри охучуларына чатмыр.

Дағлыг Гарабағ һаггында һәгигәтләрин кечмиш ССРИ мәканына, дүнјаја јајылмасында Москва мәтбуаты олдугча мүһүм бир каналдыр. Биз бу каналдан истифадә етмәјә хүсуси сә'ј көстәрмәлијик, бүтүн хәтләрлә Азәрбајчан мүәллифләринин мәгаләләринин Москва мәтбуатында чап едилмәсинә наил олмалыјыг.

Бу, она көрә актуал вә вачибдир ки, ермәни мүәллифләринин вә ермәнипәрәст мүәллифләрин Азәрбајчана гаршы идеоложи тәхрибатлары ара вермир. Антиазәрбајчанизм хорунда чанфәшанлыг көстәрән "Правда" гәзетиндә Игор Ленскинин "Гарабағ мүнагишәси вә Русија мәнафеләри" адлы

I ф ә с и л

“АЗӘРБАЈЧАН ГӘДИМДӘН ТҮРКЛӘРИН ЈАШАДЫҒЫ ӨЛКӘДИР”. “АЗӘРБАЈЧАН ӘРАЗИСИ ҺӘМӘДАН-ЗӘНЧАН ШӘҺӘРЛӘРИНДӘН БАШЛАР, ДӘРБӘНДӘ ГӘДӘР ДАВАМ ЕДӘР, БУ ӘРАЗИЈӘ АЗӘРБАЈЧАН ДЕЈИРЛӘР ”

(әрәб мәнбәләриндән).

Ступишин Азәрбајчан тарихинин сахталашдырылмасында “шејтанәт устадыдыр”. О иддиа едир ки, “һансыса торпағын кечмиш Совет Азәрбајчаны үчүн “әзәли” олмасы һаггында данышмаг садәчә әдәбсизликдир: ингилаб, вәтәндаш мүһарибәси вә 1918-1920-чи илләрдә харичи мүдахиләләр гарышыглығында бу јердә әмәлә кәлән дөвләт бу вахта гәдәр һеч бир шәкилдә һеч бир заман мөвчуд олмамышдыр.”

Ступишинин дикәр һәјасыз ујдурмасы беләдир: “Азәрбајчан мүсаватчыларын вә коммунистләрин ... сүн'и гурмасыдыр. Онлар тамамилә башга халгын, ола билсин гардаш, лакин башга өлкәдә (Иранда) јашајан халгын адыны көтүрүбләр”.

Ступишинин ахырынчы иддиасына бәнзәр иддианы биз һәлә 1918-чи илдән, Азәрбајчан Чүмһуријјәти јаранан заманлардан ешитмәкдәјик. Мәсәлән, Иран о заман ачыг шәкилдә Чүмһуријјәтимизин “Азәрбајчан” адланмасы әлејһинә чыхмышды.

Мәммәд Әмин Рәсулзадә 1918-чи илдә Истанбулда оларкән, Азәрбајчан Чүмһуријјәти е'лан едилмәси һаггында Истиглал Бәјаннамәсини

Буну мадди - мәдәнијәт абидәләри, о ҹүмләдән профессор И.Ҹәфәрзадәнин ашкар етдији мәшһур Гобустан гаја үстү тәсвирләри, профессор М.Һүсејновун Азых мағарасында кәшфи тәсдиг едир (Парисдә бејнәлхалг сәркидә нүмајиш етдирилмиш Азых абидәләри "Авропанын илк сакинләри" хәритәсинә дахил едилмишдир).

Гәдим инсан мәскәни, бәшәр сивилизасијасынын бешикләриндән бири олан Азәрбајҹан, һәм дә илк дөвләтләрин јарандығы өлкәләрдәндир. Һәлә ерамыздан әввәл IX әсрдә Ҹәнуби Азәрбајҹан әразисиндә Манна дөвләти јаранмышды. Аразын бў тајында исә, Һеродотун (е.ә.Vәср) вердији мә'лумата көрә, массакетләрин өз дөвләти олмуш вә бу дөвләтин һөкмдары гәһрәман гадын Томирис, Аразы кечиб массакетләрлә мүһарибәјә башлајан Иран һөкмдары Кири мәғлуб етмишди.[3]

Бир сыра мүтәхәссисләрин фикринә көрә Азәрбајҹана е.ә. VII әсрдә Орта Асијадан кәлән саклар, јахуд М. Исмајыловун јаздығы кими, саклар-массакетләр түркдилли сој олмушдур. Бу барәдә М.Исмајылов, VI әср тарихчиси Менандрын "гәдимдә түркләри саклар чағырырдылар" фикрини вә башга мүәллифләрин охшар фикирләрини кәтирмишдир.[4] (Ики рә'ј илә дә охуҹуну биз таныш едәк. Шәрг дилләри профессору Сенковски 1838-ҹи илдә массакетләрлә түркләрин ејнилијини вурғуламышды: "массакетләр вә ја түркләр ..."

Саклары Ишгузларла ејниләшдирәнләр дә вар. Түрк мүәллифи Х.Түркөзү "Сакалар (Ишкитләр)ин түрклүјү һаггында" Румынија тарихчиси Михаил Губоғлунун ашағыдакы фикрини кәтирир: "Шәрги Авропаја Миладдан өнҹә мин илликдән башлајараг көчмүш Ишкитләрин

дәнизә битишир, гәрбдә исә иберләрлә һәмсәрһәддир. Галан тәрәфләрә кәлдикдә өлкәнин шимал тәрәфи Гафгаз дағлары илә әһатәләниб, ... ҹәнуб тәрәфи исә онунла һәмсәрһәд олан Ермәнистандыр. Онлар 60 мин пијада вә 22 мин атлыны силаһландырырлар; бу гәдәр чохсајлы гошунла онлар Помпејә гаршы чыхмышдылар... Албанларын өлкәсинә Каспиана вилајәти дә дахилдир, онун вә дәнизин дә ады инди итиб кетмиш тајфанын адындан көтүрүлүб"[10] (Плутарх (б.е. I-II ә.ә) 40 мин албанын Помпеј үзәринә һүҹума кечмәсини[10a], Павел Оросиј (б.е.IV-Vә.ә) Помпејин "үч дәфә дөјүшдә албан чары Города гошунуна галиб" кәлмәсини јазмышдыр. IV әср мүәллифләри Јевтропиј вә Фест Помпејлә вурушан "албан чарыны" Орода шәклиндә вермишләр"[11] ("Города" ја "Орода"? Бу, дејәсән һәлә дәгигләшдирилмәјиб).

Страбонда Албанија һаггында башга мараглы мә'луматлар да вар:

- Албанларда "бир һөкмдар бүтүн тајфалара башчылыг едир. Габаглар исә һәр мүхтәлифдилли тајфаны өз һөкмдары идарә едирди. Онларда 26 дил вардыр ..."

- "Албанлар гоҹалыға, нәинки валидејнләринә, һәм дә јад (гоҹа) адамлара һәддиндән артыг һөрмәт едирләр" Вә и.а.

Бир сыра тәдгигатчыларын (А.Амиранашвили, К.Тревер, Ф.Мәммәдова вә б.) фикринҹә, I-III әсрләрдә Албанија сијаси суверенлијини вә дөвләтчилијини Күрҹүстан вә Ермәнистана нисбәтән даһа чох сахлаја билмишди"[12]

Моисеј Каланкатуклунун "Албанија тарихи" әсәри Албанија тарихинә даир гијмәтли мәнбәдир.

Һәмин әсәрдә јазыја малик олан једди халг сырасында (јәһудиләр, јунанлар вә б) "ермәниләр

истәдиләр. Лакин о, Сүник вилајәти кнјазынын Арунчан нәслиндән өзүнә гыз сечиб онунла евләнди"[17]

- "Чаваншир бөјүк Иран шаһлығынын тәнәззүлү һаггында фикирләшәрәк белә гәнаәтә кәлди ки, бундан сонра өз һакимијјәтини һеч кәсә табе етмәсин. Чаваншир Иран сәркәрдәсинә чәсарәтлә хәбәр верди ки, һәр ики тәрәф билдији кими мүстәгил һөкмдарлыг етмәлидир"[18]

- Чаваншир Иранда Бизанс императору Констанс илә көрүшәркән, ондан хаһиш етди ки, "Әбәди Чарын (Исанын) хачынын зәррәчијини она версин. Елә орада Император Хилас Күнәшинин зәррәчијинин күнаһлары јандыран бир һиссәсини ајырыб она верди. Белә сәмави һәдијјәләри алан Чаванширин көрәндә ермәни ә'јанлары вә сәркәрдә Һамазасп она пахыллыг етдиләр (З.Бүнјадовун јаздығына көрә, Һамазасп әрәбләрин тә'јин етдији Ермәнијјә валиси олмушдур - Т.К.) ... Бундан сонра о, императордан видалашыб кетмәк изни алды вә император Иран вә ермәни ә'јанларынын һүзурунда онунла хадими кими јох, ејни сәвијјәли гардашы кими видалашды. Чаваншир дә Аллаһын она мәрһәмәтинә һејран галараг өз өлкәсинә гајытды"[19] ...

VII әсрин әввәләриндә бөјүк әрәб дөвләти - Хилафәт вә дүнјанын ән чох јајылмыш үч дининдән бири олан ислам дини јаранды. Хилафәтин вә исламын баниси Мәһәммәд пејғәмбәр иди.

Әрәб истиласына мә'руз галан илк өлкәләрдән бири Чәнуби Азәрбајчан олду. Әрәбләрлә дөјүшләрдә әсир дүшмүш Азәрбајчан гошунларынын команданы мәрзбан Исфәндијар 639-чу илдә әрәбләрлә белә бир сүлһ мугавиләси бағлады: "... Бу сәнәд о барәдәдир ки, Үтбә ибн Фаркад, әмирәлмө'минин Өмәр ибн әл-Хәттабын

јаздығына көрә, әрәб хәлифәси I Мүавијјә (661-680) өз мүшавириндән "Азәрбајҹан" һаггында сорушур. Мүшавир ҹаваб верир ки, "Азәрбајҹан гәдимдән түркләрин јашадығы өлкәдир".[36]

1126-ҹи илдә фарсҹа јазылмыш бир имзасыз әсәрдә дә VII әсрдә дејилмиш фикрә бәнзәр фикир вар: "Азәрбајҹан гәдимдән түркләрин әлиндә олан бир өлкәдир"[37]

Мәнбәләрдә Аран өлкәсинин дили һаггында да мә'лумат вар. VI әср "Сурија хроникасы" Аранын Гурзан (Күрҹүстан) вә Ермәнистанын дилләриндән фәргләнән өз дили олмасыны хәбәр верир.[38] X әср мүәллифи әл-Истәхри Дәбил вә онун әтрафында әһалинин "ермәни дилиндә, Бәрдә наһијјәләри әһалисинин исә аран дилиндә"[38a] данышмасыны билдирир. Сара Ашурбәјли һесаб едир ки, һәмин аран дили Азәрбајҹан - түрк дилидир.[39]

Беләликлә, Азәрбајҹанын шималы вә ҹәнубу (бурада һансы адлы мүхтәлиф дөвләт олмасы, јахуд мүхтәлиф дөврләрдә Азәрбајҹанын бу вә ја башга һиссәсинин һансы инзибати-әрази бөлкүсүндә олмасына бахмајараг) Ҹаһанкир Зејналоғлунун ифадәси илә десәк, "јеквүҹуд бир мәмләкәт"[40] олмушдур. "Иран Азәрбајҹаны" вә "Русија Азәрбајҹаны", јахуд "Гафгаз Азәрбајҹаны" тарихи-ҹоғрафи анлајышлары XIX әсрин әввәлләриндән "иҹад" олмушдур. Азәрбајҹан халгыны мангуртлашдырмаг үчүн мүстәмләкәчиләр тәрәфиндән "иҹад" едилмишдир. Еләо вахтлардан да һәтта Муған дүзү "Иран Муғаны" вә "Русија Муғаны"на, Астара "Иран Астарасы" вә "Русија Астарасы"на бөлүнүр ("Астареји-Иран", "Астареји-Рус"), Ҹулфа да онун кими вә с.

Демәли Мирзә Маһмуд ханларын, Ступишинләрин XX әсрдә көрмәмәзлијә вурдуглары,

бир, адәт-ән'әнәси бир халгыг. XIX әсрин әввәлләриндә Русија-Иран мүһарибәләри нәтичәсиндә ики јерә парчаланан, гоһум гоһумдан, бачы гардашдан, оғул атадан, гыз анадан, севкили севкилисиндән ајры салынан халгыг. Азәрбајчан халгыјыг, түрк дилли халгыг, түркдилли халглар аиләсинин бөјүк бир парчасыјыг.

Бәлкә дә:

Араз ашанда ағлар,
Күр говушанда ағлар.
Балалар анасындан,
Ајры дүшәндә ағлар.

јахуд:

Араз, Араз, хан Араз,
Дәрјаја ахан Араз,
Севкилим о тајдадыр,
Кәл ејләмә ган Араз!

јахуд да:

Әзизим Ордубада,
Сәлмасдан Ордубада,
Сәркәрдә гочаг олса,
Һеч вермәз орду бада

кими XIX әср Чәнуби Азәрбајчан бајатыларындан һансыса Азәрбајчанын ики јерә парчаланмасы илә әлагәдар јаранан ағыдыр. Анчаг бу бајатылар шәксиз "тарих јувасыдыр"; Азәрбајчанын бүтөвлүјүнүн, Аразла Күрүн әкизлијинин, Сәлмас илә Ордубадын доғмалылыг әлагәләринин бәдии тарихидир.

Фарслара кәлдикдә исә, биз онларла диндашыг. Гоншујуг. Ортаг тарихимиз вар. Ортаг әдәбијјатымыз вар. Ортаг мәдәнијјәтимиз вар и.а.

Ступишинләри охујаркән мәндә белә бир тәсәввүр јараныр ки, бу күн, XX әсрин ахыр-

Азәрбајҹанын бә'зи башга ханлыгларына ишарә олунмушду.

Инди дә Русија гафгазшүнасларынын фикирләри илә таныш олаг.

1843-ҹү илдә "Журнал Министерства народного образования" "Азәрбајҹан ләһҹәсинин еластик вә хошаваз" олмасыны вурғуламышды. Мирзә Казым бәј 1853-ҹү илдә Петербург Университети Шәрг дилләри факултәсинин ачылышында изаһ етмишди: "Адәрбиҹан-татар дили Русијанын Загафгазија әразиләриндә ишләдилән түрк ләһҹәсидир. Бу дил өлкәнин (Адәрбиҹан) өз ады илә адланыр. Тәбриз (Тавриз) шәһәри бу өлкәнин пајтахты һесаб олунурду".[45] М.Казым бәјин һәмин чыхышы елә о заман "Журнал Министерства народного образования"да чап едилмишди (1853, № 10-12).

Азәрбајҹанын шималынын ишғалындан хејли вахт кечмишди. Анҹаг өлкәнин Шималынын да Азәрбајҹан олмасы һәлә јаддашда иди. Русијанын Загафгазија әразиләриндә ишләдилән "Адәрбиҹан-татар" дили "өлкәнин (Адәрбиҹан) өз ады илә" адланырды!

Заман кечдикҹә Русијада Шимали Азәрбајҹаны каһ "Загафгазија мүсәлман әјаләти", каһ "мүсәлман вилајәти", халгымызы исә сәһвән "татар" адландырдылар. Һәтта "түрк" адланмағымыз гадаған едилирди. Белә бир факт вар. "Һәјат" гәзетинин сәрлөвһәсиндә "түркҹә" вә "исламијјә" ибарәләри гејд олунурду. Гафгаз ҹанишини гәзетин бу "зәрәрли мәсләки" илә әлагәдар рәсми көстәриш вермишди: "Тә'ҹили олараг "Һәјат"ын сәрлөвһәсиндәки "түрк" сөзү позулсун, әвәзиндә "татар" сөзү јазылсын".[46]

Ишғал едилән јерләрин адларыны рәсмән дәјишмәк, јахуд онларын адларыны дилә

Онларча башга рус гајнаглары да вардыр ки, орада өлкәмизин "Азәрбајҹан" адынын һалланмасына раст кәлинир. Русија һакимијјәт органлары да "Азәрбајҹан", јахуд "Азәрбајҹан ләһҹәси" терминләрини бу вә ја башга шәкилдә ишләтмәјә мәҹбур олурдулар. Мәсәлән, әһалинин биринҹи үмумрусија сијаһыја алынмасы (1897) материалларында халгымыз "татары" адландырылмышды. Лакин мө'тәризәдә јазылмышды: "Адзербайджанскии". Јахуд, Гафгаз ҹанишинлији 1905-ҹи илдә Ҹәлил Мәммәдгулузадәјә "Азәрбајҹан ләһҹәсиндә" "Новруз" гәзети бурахмаға иҹазә вермишди.[47] Јахуд да, 1908-ҹи илдә һәмин ҹанишинлијин дәфтәрханасы "Молла Нәсрәддин"ин "Азәрбајҹан ләһҹәсиндә" нәшр олундуғуну билдирмишди[48] вә и.а.

Бәс өзүмүз Вәтәнимизи неҹә адландырырдыг? Кичик Вәтән-маһал, ханлыг ады даһа чох ишләнирди. . Ханлыглар дөврүндә Ирәван ханлығынын сакини ирәванлы, Шәкининки шәкили, Гарабағынкы гарабағлы, Кәнҹәнинки кәнҹәли сајырды өзүнү. Анҹаг билирди ки, бу ханлыглар күлл һалында Азәрбајҹандыр. Бу, сәнәдләрдә өз әксини тапмышдыр. Мәсәлән, Икинҹи Русија-Иран мүһарибәси (1826-1828) әрәфәсиндә Ирәван ханы Һүсејн хан, Шәмшәддинли Нәсиб бәјә, Әли бәјә вә б. јазмышды ки, Аббас Мирзә 30 минлик гошунла һүҹума кечир, дүшмән мәһв едилмәјинҹә Шаһ ордусу "Азәрбајҹандан кетмәјәҹәкдир"[49]

Шимали Азәрбајҹан ишғал едилдикдән сонра мүстәмләкәчиләр Азәрбајҹан анлајышыны архивә вермәк истәдиләр. Анҹаг Азәрбајҹан хадимләри чаризмин рәсми сијасәтинә мәһәл гојмадан Вәтәни Азәрбајҹан адландырмагда давам едирдиләр. Мәсәлән, Фирудин бәј Көчәрли 1902 ҹи илдә јаздығы әсәрини "Азәрбајҹан

бунун иши иди"[57] вə с. Белə мисаллары истəнилəн гəдəр кəтирмəк олар.

Азəрбајҹан ики һиссəјə парчаланмыш олса да, онун ҹəнубу Иранын, шималы Русијанын əсарəти алтында олса да, ҹəнуб шималлылар үчүн, шимал да ҹəнублулар үчүн доғмалылыгдан чыхмамышды. Јадлашма кетмəмишди. Гардаш гардашдан, баҹы гардашдан јадлаша билəрми?

Көркəмли Азəрбајҹан јазычысы вə иҹтимаи хадими Мирзə Фəтəли Ахундов 1812-ҹи илдə Шимали Азəрбајҹанда - Шəкидə көз ачмыш, атасы Мирзə Мəһəммəд Тағы исə Ҹəнуби Азəрбајҹанда доғулуб, Тəбризин Хамнə гəсəбəсиндə ишлəмишди. 1871--ҹи илдə М.Ф.Ахундов јазмышды: "Атам ... вə мəн өзүм Азəрбајҹанда доғулуб бөјүмүшүк". М.Ф.Ахундов үчүн Тəбриз дə, Шəки дə Вəтəн иди, Азəрбајҹан иди! М.Ф.Ахундовун атасы Тəбриздəн Шəкијə кəлмиш вə бурада, нечə деjəрлəр, ганы ганындан, дили дилиндəн, дини дининдəн олан Шəкили Нанə ханымла евлəнмишди. 1814-ҹү илдə онун аилəси Тəбризə гајыдыр. Дөрд илдəн сонра Нанə ханым əриндəн ајрылыр вə оғлу кичик Фəтəли илə Тəбриздəн Шəкијə јох, Гарадағ вилајəтинə (Ҹəнуби Азəрбајҹан) анасынын əмисинин јанына кедир. Нанə ханым үчүн Гарадағ да Шəки кими доғма ел-оба иди, доғма саз-сөз мүһити иди, гоһум-əграба мүһити иди.

Азəрбајҹанын Шималы илə Ҹəнубу арасында белə доғмалылыг, гоһумлуг əлагəлəри вар иди! Араз боју рајонларда исə бу əлагəлəр даһа кениш вə даһа сых характер дашыјырды. Тарихəн белə формалашмышды. 1805-ҹи илдə Гарабағ ханлығы Русијанын вассаллығыны гəбул етдикдəн, хүсусəн дə чаризм 1822-ҹи илдə Гарабағ ханлығыны лəғв етдикдəн сонра Азəрбајҹан-Азəрбајҹан əлагəлəриндə јени мəрһəлə башлады.

персонажларындан Казым Шушада Молла Пәнаһ Вагифә сөјләјир: "Ирандајам, чаван вахтымдыр, дава еләјирәм, Әһәрин јанында мәни әсир апардылар. Хуласә, кәлдик чыхдыг Әһәрә (Чәнуби Азәрбајчан шәһәридир -Т.К.). Мәни бир хана сатдылар, она нөкәр олдум. Мә'лум олду ки, бу ханын өзү Чаваншир елиндәндир...

Вагиф онун сөзүнү кәсәрәк: - Демәли гоһум чыхдыныз, - дејә күлдү. - Һә, гоһум чыхдыг. Өзү дә, мәним кими, "азачыг ашым, ағрымаз башым" дејәнләрдән иди. Бир балача мүлкү варды, онунла доланырды. Дава-далаш илә иши јох иди. Бүтүн варыны, јохуну мәзәли адамлара једирдәрди. Нөкәрин дә мәзәлисини сечиб тапарды. Бир күн бу, пилләкәнли ејвана чыхырды, мән дә бунун далынча. Пилләкәнин ортасында ханын будундан бир чимдик көтүрдүм. Дөнүб һирслә үзүмә баханда дедим: "Хан, бағышла елә билдим ханымындыр". Буну ешидәр-ешитмәз гагганаг чәкиб күлдү вә деди: "Бах, инди хошума кәлдин. Һаралысан?". Дедим: "Гарабағлы". "Ора нијә Гарабағ дејирләр?" Дедим: "Чүнки һәр шејимиз гара бағлыдыр, бир кәс илә һагг-һесабымыз да оланда, гарын үстүнә јазырыг ки, мөһкәм галсын". Хан јенә күлдү, деди: "Сәнин бу күнкү тәгсирини дә гара јаздым. Кет!".

Пилләкәнин ашағысына eниб дајандым, бир дә ону сәсләдим: "А хан, баша дүшмәдим, мәним тәгсирими гара јаздын, јохса гарын үстүнә јаздын?". Хан јенә күлдү, амма күлүшү хошума кәлмәди. Горхдум, дедим, хандыр, онун тәрсаванды олмаз, ачығы тутуб башымы вурдурар. Бирдән бағырды: "Итил бурдан! Сәнин һалваны чалдыррам", -дејә үстүмә шығыды. Дедим: "Хан чохдан итиләрәм, амма дарваза бағлыдыр." Ханын кефи тәзәдән ачылды, күлә-күлә деди: "Ај кәдә, сән чох һәлләм-гәлләм адама охшајырсан, мәндән

бүросу Араз адына гәти е'тираз билдирмишди. Лакин нәтичә е'тибары илә Загафгазија бүросунун мүгавимәти рәф едилмиш вә Араз ады гәбул олунмушду.

Тејмур Әлијевләр, Әнвәр Әлибәјлиләр радиостансијамыза Араз ады гојмагла вәтәндашлыг рәшадәти көстәрмишләр. О заманлардан бу ад мангуртлашмамағымызын символларындан бири олмушдур.

О заманлардан "Данышыр Араз радиостансијасы" сөзләри кечә-күндүз Аразын о тајыны бизә, бу тајыны чәнублу гардаш-бачыларымыза хатырладыр, ефирдә бизи бирләшдирир, јаддашымызы итиләјир.

Икинчи.

1984-чү ил. Чәфәр Чәфәровун өлүмүнә ајдан аз галырмыш. Анарла Араз Дадашзадә онун јанына кедирләр. Анар јазыр ки, Чәфәр Чәфәров "гәфилдән сорушду:

- Саат нечәдир?

- Бешин јарысы - дедик.

Көзләри һараса мәчһул бир нөгтәјә зилләнди, далғын-далғын:

- Бешин јарысы - дејә тәкрар етди - Тәбриз гатарынын кәлмәсинә бир саат галыб"[62]

Бәлкә дә сајсыз-һесабсыз башга азәрбајчанлылар да өлүм ајағында Чәфәр Чәфәров кими Тәбризи дүшүнә-дүшүнә, Тәбриздән сәда-сораг көзләјә-көзләјә, "Тәбриз гатарыны" Бакыда гаршыламаг арзусу илә көзләрини јумублар.

Анар јахшы дејиб: "Тәбриз гатары Бакыја һәлә кәлмәјиб".

Нә гәдәр ки, кәлмәјиб, Тәбризи јухумузда көрәчәјик. Нә гәдәр ки, кәлмәјиб көзүмүз јолда, көнлүмүз сәсдә олачаг!)

Нәсрәддин"ин тиражынын (25 мин) јарысы "Хорасандан башламыш Теһран, Исфаһан вә Тәбризә кими һәмин шәһәрләрә, һәтта кәндләрә"[65] кедирди. Иран һөкумәти журнала гадаған гојур. Тәбриз милли әнчуманы дәрһал Теһрана телеграфла гә'ти е'тираз билдирир. Һөкумәтин гадағанына бахмајараг, "халг даһа фәзлә рәғбәтлә гәзетәсини (журналы -Т.К.) јапыб охумагда давам едир."[66] Бу, тәсадүфи дејилди. "Молла Нәсрәддин" Иран азәрбајчанлыларынын ән севимли, доғма журналы иди. Онун дили онларын ана лајласы дили иди. Фарслашмајан вә руслашмајан дил иди. Бу дил, һәм дә 1909-чу илдә М.Ә.Рәсулзадәнин Урмијадан Бакыја јаздығы кими, Иранда "бејнәлмиләл бир дил" иди, "Ону һәр кәс билијор". "Ермәни, күрд, рус, франсыз, инкилис, фарс, ајсор, алман һамысы түркчә данышар".[67]

(Бир рус гајнағы 1914-чү илдә Азәрбајчан дилини "Загафгазијанын бејнәлхалг дили"[68] адландырмышды.

Кечән әсрин 70-чи илләриндә Чәнуби Дағыстанда олмуш Беккерин јаздығыны да кәтирәк: "Түрк-Азәрбајчан ләһчәси (мәтндә: ... тәрко-адербејджанское наречие" -Т.К.) тәдричлә тат ләһчәсини сыхышдырыб арадан чыхардыр, түрк-Азәрбајчан ләһчәси дағлылара нүфуз етмишдир, онлар һәвәслә бу ләһчәни өјрәнирләр, чүнки бу ләһчә Дәрбәндин вә һәмһүдуд Загафгазија мүсәлман әјаләтләринин сакинләри илә әлагә сахламаг үчүн вачибдир, дағлылар да өз араларында чох вахт бу ләһчәдә данышырлар... Түрк-Азәрбајчан ләһчәси һәтта дағлыларын бир сыра дилләринә әһәмијјәтли тә'сир етмишдир ... Азәрбајчан татарлары Башли чајына гәдәр олан әразидә јашајырлар")[69]

Мән ашигәм Гарабағ,
Шәки, Ширван, Гарабағ.
Теһран чәннәтә дөнсә,
Ҹаддан чыхмаз Гарабағ!

- бајатысы илә, дикәр белә бајатыларла Гарабағы, Шушаны гәлбиндә даим јашадырмыш. Гарабағ ханлығынын тарихини көзәл билән вә бу һагда "Ган ичиндә" адлы тарихи роман јарадан Ј.В.Чәмәнзәминли һәмин романда јазмышдыр ки, Фәтәли шаһ бу бајатыны ешидиб, "Ағабәјимдән инҹимишди дә. Ағабәјим исә онун фикрини јајындырмаг үчүн демишди:

- Мән елә јазмамышдым. Мән јазмышдым ки, "Теһран ҹәннәтә дөндү, јаддан чыхды Гарабағ!")[71]

Белә бир ҹәһәт дә гејд олунмалыдыр ки, Азәрбајҹан ики һиссәјә парчаландыгдан сонра шимали Азәрбајҹан јазычы, шаир вә публисистләринин әсәрләринин ҹоғрафијасы бүтүн Азәрбајҹан олмушдур. Мәсәлән, М.Ф.Ахундовун "Һекајәти-Мүсјо Жордан һәкими-нәбатат вә дәрвиш Мәстәли шаһ-Ҹадукини мәшһур" комедијасында һадисәләр "Гарабағ вилајәтиндә ... кечмиш Тәклә-Муғанлынын гышлағында", "Мүрафијјә вәкилләринин һекајәти (шәһри-Тәбриздә)" комедијасында исә һадисәләр Тәбриздә баш верир. Үмумијјәтлә XIX әсрдә вә XX әсрин әввәлләриндә Шимали Азәрбајҹанда елә бир гәләм саһиби тапмазсан ки, онун јарадыҹылығында Ҹәнуби Азәрбајҹан мөвзусу апарыҹы, бә'зән дә үстүн јер тутмамыш олсун. Бу, тамамилә тәбии иди... Азәрбајҹан парчаланмыш олса да, мә'нән бир иди, бүтөв иди. Ҹәнубун дәрди вә проблемләри Шимал үчүн, Шималынки Ҹәнуб үчүн доғма иди.

ханлыгларын Иран һөкүмәти тәрәфиндән тә'јин едилән һакимләри сонра өз инзибати сәлаһијјәтләрини варисләринә вермәјә вә нәһајәт, Ирандан ајрылыб мүстәгиллик әлдә етмәјә наил олмушдулар.

... Азәрбајҹанлылары татарлар адландырырлар, лакин бу гәти дүз дејил ... Әсас мәншәјләринә көрә азәрбајҹанлылар түркләрдир, туранлылардыр, гәдим оғузларын, сәлҹугларын, мүасир түркләрин ган гоһумларыдыр. Азәрбајҹан Ирана бу өлкәнин ән бөјүк сүлаләләриндән бирини вермишдир. Һәмин сүлаләнин һөкмранлығы заманы бу дөвләтдә елмләр, инҹәсәнәт, әкинчилик вә һәрби иш чичәкләнмишдир. Алп Арсланын ады Асијанын бу һиссәсиндә индијә гәдәр јаддан чыхмамышдыр. (Сәлҹуг дөвләтинин баниси Тоғрул бәј олмушдур, онун өлүмүндән сонра, 1063-ҹү илдә Алп Арслан һакимијјәтә кечмишдир - Т.К.)

Петербургун космопотилизмлә һопмуш сарајларында һеч кимин тајфа мәншәји һаггында мәсәлә галдырмамаг тәләб олунур. Лакин Гафгазда вә үмумијјәтлә бүтүн өлкәләрдә ... инсанларын фәалијјәтини нәинки бу күн, һәм дә кечмиш идарә едир, *инсанларда әҹдадларын ганы данышыр*" (курсив Величконундур - Т.К.). ... Азәрбајҹанлыларын ганы шәксиз нәҹибдир, онлар анаданкәлмә рәһмдил, мәрд, алиҹәнабдырлар, әгли вә әхлаги инкишафа гадирдирләр".[72]

Величко Азәрбајҹанда баш вермиш тарихи просеси, Азәрбајҹан дөвләтчилијинин мәрһәләләрини үмуми шәкилдә әсасән дүзкүн ишыгландырмышдыр. Лакин көрүрүк ки, бу күн, артыг XX әсрин сонунда пешәкар рус тарихчиси Азәрбајҹан тарихи мәсәләләриндә һәтта Величкодан чох ашағы сәвијјәдә дајаныр.

Низами Кәнҹәвинин "Кәнҹә шәһәри јахынлығындакы бәзәдилмиш, парлаг мәгбәрәси инди дә дурур. Мирзә Адыкөзәл Гарабағлы ... инди мәгбәрәни бәрпа едир."[76]

"Лејли вә Мәҹнун" поемасыны исә Низами Ширваншаһлар дөвләтинин шаһы Әһистанын сифариши илә јазмышды. Пајтахты Шамахы шәһәри олан Ширваншаһлар дөвләти (VI-XVI әсрләр) Азәрбајҹанын ән узун өмүрлү дөвләти олмушдур. Проф. Сара Ашурбәјлинин јаздығы кими, Бакы шәһәри XII әсрин ахырларындан Ширваншаһларын игамәткаһы, XV әсрдән исә Ширваншаһлар дөвләтинин пајтахты олмушдур.[77]

Шамахыда Азәрбајҹанын бөјүк шаири Әфзәләддин Хагани (1120-1180) јетишмишдир. А.Бакыханов XIV әср Иран тарихчиси Һәмдуллаһ Мүстовфи Гәзвинијә истинад етмәклә јазмышдыр ки, Хагани вә Фәләки Ширвани Ширваншаһлар сарајында бөјүк һөрмәти олан шаирләр устады сајылан Әбү Ула Кәнҹәвидән дәрс алыблар. (Әбү-Үла гызыны Хаганијә әрә верир. Фәләки пәрт олур. Чүнки гызла о да евләнмәк истәјирмиш. Бундан хәбәр тутан Әбү-Үла Фәләкијә 20 мин дирһәм бәхш едир вә дејир ки, "буна 50 түрк кәнизи алмаг олар ки, онлардан һәр бири мәним гызымдан көзәл олар")[78]

Һәтта Тејмурләнкин Ширвана басгыны дөврүндә Ширваншаһы I Ибраһим Ширван һөкмдары кими галды.[79] XV әсрин әввәлләриндән Ширваншаһлар дөвләти јүз илә јахын мүстәгиллијини сахлаја билди.[80]

Тејмурләнкин өлүмүндән (1405) сонра пајтахт Тәбриз олмагла Гарагојунлулар дөвләти, сонра исә Ағгојунлулар дөвләти, XVI әсрин әввәлләриндә Сәфәвиләр дөвләти јаранды.

II ФӘСИЛ

ГАРАБАҒ "КИЧИК АЗӘРБАЈЧАНДЫР". РУСИЈА ЧАРЫ "ШУШАЛЫ ВӘ ГАРАБАҒЛЫ ИБРАҺИМ ХАНЫН ВӘ ОНУН ВАРИСЛӘРИНИН ӘЈАЛӘТИНИН БҮТӨВЛҮЈҮНҮН САХЛАНЫЛМАСЫНА ӨЗ ИМПЕРАТОР ЗӘМАНӘТИНИ ВЕРИР".

(түрк вә рус мәнбәләриндән)

Јухарыда ады чәкилән И.Ленски иддиа едир ки, XVIII әсрдә "Русија Гарабағда тә'јинедичи тә'сирә малик олмушдур". Буну куја "сәнәдләр сүбут едир". Һансы сәнәдләр? Мүәллиф бир дәнә дә олсун сәнәд көстәрмир. В.Ступишин исә мәс'улијјәтчәсинә иддиа едир ки, "Гарабағ ханлығы Иран әлиндән Русија әлинә кечмишдир" вә куја "һәмин заман Гарабағ ханлығында һеч бир Азәрбајчан јерли-дибли јох иди". Ступишин дә Ленски кими һеч бир сәнәд, һеч бир факт кәтирмир.

Орта әср мәнбәләриндә "Арран Гарабағы", "ермәни Гарабағы" јох, мәһз "Арран (Азәрбајчан) Гарабағы" адландырылан бу дијар Азәрбајчанын чох бөјүк бир рекионудур.

XVII әср түрк сәјјаһы Евлија Чәләби јазмышдыр:

"Азәрбајчанда үч Гарабағ вардыр ки, онларын һәр бири беһишт күлүстаныны, бағыны хатырладыр."[81]

Бири Нахчыванын Гарабағлар шәһәридир. Е.Чәләбинин јаздығына көрә, бурада минләрлә ев, гырх мәсчид, чохлу карвансара, һамам вә с. олмушдур. Орада бағда кәзәркән бағбан Чәләбикили 26 нөв армуда гонаг едиб. Чәләби јазыр ки, "мәләчи", "аббаси", "ордубади" дејилән армудлары јејәнин ағзында набат күлабы гәтрәси әмәлә кәлир... Лә'лә охшар нарлары олур. Рәван

ермәниләр дә јашадыглары дијары азәрбајҹанҹада олдуғу кими, јә'ни "Гарабағ" адында адландырмышлар.

Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли јахшы дејиб: "Һәр сөздә бир тарих јувасы вар". Бу, "Гарабағ" сөзүнә билаваситә аид едилә биләр. Ермәниләрин дә, фарсларын да, бир сөзлә һамынын һәлә узаг кечмишләрдән гәбул едиб әсрләр боју ишләтдикләри Азәрбајҹан сөзү "Гарабағ", һәтта тәкҹә бу сөз, Гарабағын мәһз азәрбајҹанлыларын тарихи вәтәни олмасы һаггында етимоложи вә топономик сәнәддир.

Албанија дөвләти дөврүндә Гарабағын дағлыг һиссәси Арсах адланмышдыр. Арсахын әһалиси гаргарлардан, һунлардан, утиләрдән, хәзәрләрдән вә басилләрдән ибарәт иди.[85] Антик мәнбәләр Арсахда ермәниләрин олмасыны гејдә алмамышдыр.

Азәрбајҹан мүтәхәссисләри һесаб едирләр ки, Арсах I-VI әсрләрдә албан чарлары Аршакидләрин, VI-VII әсрләрдә исә Албанијанын фарс мәншәли бөјүк Меһранид кнјазларынын һакимијјәти алтында олмушдур.[86]

Ермәни мүәллифләринин фикринҹә, Арсах, 387-ҹи илә гәдәр, јә'ни Ермәнистан Бизанс вә Иран арасында бөлүнәнә гәдәр вә Иран ермәни чарлығы ләғв едиләнә гәдәр (428-ҹи ил) Ермәнистан тәркибиндә олмушдур.

Бу барәдә кимин, һансы тәрәфин, һаглы олмасына даир гәти фикир сөјләмәк имканым харичиндәдир. Анҹаг һәр һалда, охудуғум антик мәнбәләр, һабелә Каланкатуклунун "Албанија тарихи" әсәри дејилән дөврдә Арсахын мәһз Албанија тәркибиндә олмасы барәдә Азәрбајҹан мүтәхәссисләринин фикринә тәрәфдар чыхмаға әсас верир.

Дикәр бир данылмаз һәгигәт дә вар: әрәб истиласындан сонра Арсах әсрләр боју Азәрбајчанда бир-бирини әвәз етмиш мүхтәлиф мүсәлман дөвләтләринин -Сачиләр, Салариләр, Шәддадиләр, Атабәјләр, Елханиләр, Гарагојунлулар, Ағгојунлулар дөвләтләринин тәркибиндә олмушдур. Доғрудур, 1080-1375-чи илләр әрзиндә Киликија ермәни чарлығы вар иди. Лакин Түркијә әразисиндә олан бу ермәни чарлығына Арсахын һеч бир аидијјаты олмамышдыр. Һеч бир!

Кәләк И.Ленскинин дедији XVIII әсрә.

Һәмин әсрин әввәлләриндә, еләчә дә XVI-XVII әсрләрдә Гарабағ баниси Азәрбајчанын шаир оғлу Шаһ Исмајыл Хәтаи олан гүдрәтли Сәфәвиләр дөвләтинин бәјләрбәјиндән (вилајәт) бири олмушдур. Белә вә бу адда, јә'ни Гарабағ адында инзибати-әрази ваһиди илк дәфә иди ки, јаранмышды. Гарабағ бәјләрбәјлијинә Бејләгандан башламыш Борчалыја гәдәр олан (Борчалы да дахил олмагла) бөјүк бир әрази дахил иди. Бәјләрбәјлијин мәркәзи Кәнчә шәһәри иди. Мәркәзи Кәнчәнин ады илә Гарабағ бәјләрбәјлијинә Кәнчә бәјләрбәјлији дә дејибләр. Гарабағ бәјләрбәјлијинин илк бәјләрбәји Шаһверди Солтан Зијад оғлу олмушдур. Гарабағ бәјләрбәјлији мөвчуд олдуғу бүтүн дөвр әрзиндә бәјләрбәјлијә I Шаһ Аббасын бәјләрбәји тә'јин етдији Давуд хан истисна олмагла Зијадоғлулар сүлаләси башчылыг етмишдир (ахырынчы Кәнчә ханы мәшһур Чавад хан, һабелә Азәрбајчан азадлыг һәрәкатынын танынмыш хадимләри Исмајылхан вә Адилхан Зијадханов гардашлары да Зијадоғлу сүлаләсиндәндир).

Гарабағ бәјләрбәјлији дөврүндә Гарабағын ермәниләр јашајан дағлыг һиссәсиндә мәликлик

аилә вә һәр бир аиләдә орта һесабла 5 аилә үзвү вар иди. Бу һалда 1717-чи илдә Дағлыг Гарабағда нә аз-нә чох 675 мин (150x5x900) ермәни јашамыш олар. Бу, әлбәттә, ујдурманын лап јекәсидир.

Дағлыг Гарабағын ермәни әһалисинин сајы һаггында биз ирәлидә хүсуси данышачағыг. Она көрә 1823-чү илә аид тәкчә бир факт кәтирмәклә кифајәтләнәк. Русија һакимијјәт органларынын һәмин илдә Гарабағда апардыглары камерал сајым материаллары әсасында Азәрбајчан мүәллифләри һесабламышлар ки, 1823-чү илдә Гарабағ әјаләтиндә 4366 ермәни аиләси вә 15729 азәрбајчанлы аиләси јашамышдыр.[93] Ермәнистан мүәллифләри исә һәмин материаллара әсасланараг Гарабағ әјаләтиндә 5107 ермәни аиләси олмасыны көстәрирләр.

Һәтта ермәни мүәллифләринә инансаг belә, Гарабағ әјаләтиндә 25 мин нәфәрдән (5107x5) бир аз чох ермәни олмуш олар. Өзү дә XVIII әсрин әввәлләриндә дејил, мәһз XIX әсрин әввәлләриндә! Әлбәттә, 675 минлә 25 мин арасында фәрг азачыг дејилдир!

900 кәндә кәлдикдә исә о да там ујдурмадыр. Русија статистикасына көрә, XIX әсрин әввәлләриндә Гарабағда 113 ермәни кәнди олмушдур. XIX әсрдә, өзү дә беш мәликлик дә дахил олмагла бүтүн Гарабағда! Јә'гин XVIII әсрин әввәлләриндә һәмин кәндләрин сајы бундан аз олмушдур. Мүтәхәссисләр белә бир чәһәтә диггәт јетирмишләр ки, дејилән кәндләрин әксәријјәтинин адлары Азәрбајчан мәншәлидир.[94] XIX әсрин сонларында рус тәдгигатчысы М.А.Скибитски Гарабағ дағларында 567 јајлаг вә јурд јери гејдә алмышдыр. Мүтәхәссисләрин фикринчә, бу 567 аддан јалныз бир топонимин рус дилинә, ики топонимин исә ермәни дилинә аид олмасыны

аиләси олмушдур. Демәли биринчи һалда аз гала Гарабағын ермәни әһалиси гәдәр, даһа дәгиги, онун 75 фаизи гәдәр, икинчи һалда Гарабағын бүтүн ермәни әһалисиндән чох азәрбајчанлы аиләси чаризмин сијасәтинин гурбаны олмуш, доғма торпағыны тәрк етмәк мәчбуријјәтиндә галмышды. Әкәр бу үч-беш мин азәрбајчанлы әһалиси Гарабағдан дидәркин салынмасајды, 1823-чү илдә Русија һакимијјәт органлары Гарабағда 18729 ја да 20574 азәрбајчанлы аиләси гејдә алмыш олардылар. Бу һалда 4366 ермәни аиләси Гарабағ әһалисинин 21, 7 фаизини дејил, даһа аз фаизини тәшкил етмиш оларды.

Ону да тәкрар едәк ки, Гарабағ ермәниләри мәншә е'тибары илә албан тајфаларындандыр. Мүтәхәсисләрин фикринчә, әрәб истиласы илә әлагәдар Албанијанын христиан әһалисинин әксәријјәти ислам динини гәбул етмәклә мүсәлманлашмыш, Албанијанын вилајәтләриндән бири олан Арсахын (Дағлыг Гарабағын) албан әһалиси исә христиан динләрини сахламыш вә нәтичә е'тибары илә ермәни килсәсинин тә'сири алтында тәдричлә григорјанлашмыш, ермәни дилини гәбул етмиш вә ермәниләшмишдир.[95]

Һәлә XII әсрдә Гарабағ албанларынын һеч дә һамысы ермәни дилини билмирди вә өз албан дилиндә данышырды. Зија Бүнјадов XII әсрдә јашамыш кәнчәли Киракос Гандзакетсинин белә бир фикрини кәтирмишдир ки, ермәни дилини јалныз Албан "рәисләринин" әксәријјәти билир вә бу дилдә данышыр.[96]

Дағлыг Гарабағ албанларынын ермәниләшмәсини бир чох мүәллифләр, о чүмләдән муасир ермәни тарихчиси гејд етмишләр. Мәсәлән, Јеремјан Дағлыг Гарабағын "гәдим Албанијанын

Һәсән Ҹәлал тәрәфиндән албанлар үчүн тикилмәси гејд олунмушдур. Тандзасар монастры 1511-ҹи илдән албан католикосунун игамәткаһы иди. Нәтиҹә е'тибары илә албан килсәси григорјанлашмыш вә чар һөкүмәтинин 1836-ҹы ил фәрманы илә албан католикосаты ләғв едилмишди).[102]

XVIII әсрин әввәлләриндә Русијанын Азәрбајҹанда, о ҹүмләдән Гарабағда һеч бир тә'сири јох иди. Лакин бу дөвр Русијанын гүдрәтинин артмасы, 1709-ҹу илдә Полтава дөјүшүндә Русија гошунларынын исвечләри дармадағын етмәси, император I Пјотрун өз нәзәрини ҹәнуба, о ҹүмләдән Азәрбајҹана јөнәлтдији дөвр иди. Буну һисс едән Дағлыг Гарабағ католикосу Исај вә мәликләр фәаллашдылар вә Русијадан "христиан гардашларына" көмәк истәдиләр.

Аргутинскинин 1790-ҹы илдә II Јекатеринаја јаздығы кими, "дағылмыш Ермәнистанын Гарабағ һүдудларында галмыш гүввәләри" I Пјотрун "Дәрбәнд, Бакы, Шамахы вә дикәр әјаләтләри Русија империјасына бирләшдирмәси илә дирчәлди"[103]

Гарабағдан хүсуси емиссар - Ашағы Хачен монастрынын баш кешиши вардапет Минас Петербурга көндәрилди. Минасын вә ондан әввәл Петербурга кетмиш Израел Оринин Петербургда нечә ишләмәләри барәсиндә ашағыдакы сәнәд мүәјјән тәсәввүр јарадыр. Һәмин сәнәд беләә адланыр: "1712, ијунун 8-и. Израел Ори адындан вардапет Минасын ҹара вердији һәдијјәләр һаггында". Һәмин сәнәдә көрә I Пјотра 31 адда гијмәтли һәдијјәләр верилмишди (гызыл вә күмүш биләрзикләр, Шамахы ипәк парчасы, бир нечә нөв Иран вә Һинд парчалары, беш халча, једди бәбир дәриси, ијирми алты ат..., бир пуд кофе, фындыг-

Пјотра далбадал мәктублар көндәрирдиләр. Католикос Исај 1716-чы илин августун 13-дә I Пјотра јазырды ки, гошуну Азәрбајҹана јеридәркән "бизә габагҹадан әмр един, гошунунузу мүшајиәт етмәк үчүн өз адамларымызы көндәрәк, Сизин гошунларыныза мүнасиб кечид јолу көстәрсинләр"[108]

Башга бир мәктубда Гарабағ ермәни мәликләринин Русијаја бирләшмәк истәји, һабелә "өз күҹләри илә татарлары гырмаг" әзми ифадә олунурду. Ејни заманда мәликләр "өз күҹләри илә татарлары гырмаг" үчүн I Пјотрдан гошунла көмәк көстәрмәји хаһиш едирдиләр!

Азәрбајҹаны зәбт етмәкдә, Русијанын тә'сир даирәсини кенишләндирмәкдә хүсуси марағы олан I Пјотр мәликләрә һәртәрәфли көмәк вә'д едир, онларын сепаратизминә рәваҹ верирди.

I Пјотрун Хәзәрјаны вилајәтләрә јүрүшү башлады. 1722-ҹи илин ијулунда рус һәрби флотилијасы Һаҹытәрхандан (Һәштәрхан) Хәзәр дәнизинин Азәрбајҹан саһилинә истигамәт көтүрдү. Бу сәфәрдә гарабағлы вардапет Минас да иштирак едирди.[109] Лакин флотилија мүхтәлиф сәбәбләрә көрә Бакыја кәлә билмәди. I Пјотрун башчылығы алтында Һәштәрхандан гуру јолла һәрәкәт едән Русија гошунлары августун 23-дә Дәрбәнди тутдулар. I Пјотрун фикри шәхсән Шамахыја кәлмәк иди вә бу һагда күрҹү чары VI Вахтангы хәбәрдар етмишди.

Ермәни мәликләринин тәләм-тәләсик тәшкил етдикләри силаһлы дәстәләр VI Вахтангын силаһлы гүввәләри илә бирликдә Шамахыја кетмәли вә орада I Пјотрун гошунлары илә бирләшмәли идиләр.

Вахтангын вә мәликләрин гүввәләри Кәнҹә јахынлығында топлашараг, 25 күн орада

гызылбашлары илә Русија гарнизонуна һүчум етмәк вә рус әскәрләринин һамысыны гырмаг нијјәтиндәдир. Бу һагда о, артыг Давуд бәјлә (һачы Давуд Шамахы ханы иди - Т.К) јазышмышдыр. Давуд бәј сечмә гошунла, тә'јин олунмуш күндә Шамахыдан Бакыја кәлмәли, јүзбашы онунла бирләшмәли вә Бакыда бүтүн христианлар гылынчдан кечирилмәли иди. Шәһәрдә кичик бир гарнизон вар иди, дүшмәнләр өз нијјәтләрини раһатча һәјата кечирә биләрдиләр, лакин онларын гәсди вахтында ашкар олунду: јүзбашы адлы-санлы чинајәт јолдашлары илә Портунун һимајәсинә кечди, башгалары һәбс олундулар, бә'зиләри өлүмә мәһкум едилди, галанлары ... Русијаја көндәрилди; шәһәр олдугча бошалды"[112] О ки, галды Дәркаһгулу бәјә, о, 1727-чи илдә бағышланды вә тәзәдән Бакынын султаны олду. 1730-чу илдә о, Тәһмасиб шаһ тәрәфинә кечди. Сәлим хан Бакынын султаны олду. Ики илдән сонра Дәркаһгулу бәј тәзәдән бағышланды вә Бакыја гајыдараг Маштағада јашады.[113]

Русијанын Бакыда һөкмранлығы узун чәкмәди. 1732-чи илдә Рәштдә Русија илә Иран арасында бағланан мүгавилә әсасында Бакы вә Азәрбајчанын дикәр Хәзәрјаны вилајәтләри тәзәдән Ирана верилди.

Лакин мәтләбдән узаглашмајаг.

I Пјотрун Дәрбәнддән Петрограда гајытмасы вә онун Шамахыја кәлмәк нијјәтинин баш тутмамасы нәтичәсиндә VI Вахтангын вә ермәни мәликләринин I Пјотрла Шамахыда бирләшмәк планы пуч олду. Вахтанг Тифлисә, мәликләр исә өз јерләринә гајытмаға мәчбур олдулар. Исај јазмышды: "Үмидләримиздә алданмыш бизләр, һәр биримиз өз јерләримизә гајытдыг вә

Лазар тәклифдән имтина едир. Белә олдугда I Пјотр бәјан едир ки, "онларын (Гарабағ ерменилә-ринин - Т.К.) хилас едилмәси үчүн шәхсән өзү кедәчәкдир".[117]

Чар һөкүмәти өзүнүн бир акентини - Иван Карапет адлы бир ермәнини Азәрбајҹана көндәрәрәк, она башга көстәришләрлә јанашы тапшырмышды ки, патриарх Исај Һәсән Ҹәлалјаны Гарабағ ермәниләрини Хәзәрјаны вилајәтләрә көчүрмәјә сөвг етсин.[118]

Көрүнүр, Иван Карапетин сә'ји илә 1724-ҹү илин ахырларында ермәни мәликләри I Пјотра мәктуб јазыб "әл тутмаг вә јахуд һеч олмаса онлара көчмәк үчүн Хәзәр дәнизи саһилләриндә јер бағышламаг" һаггында хаһиш етдиләр. Әкәр көчмәк үчүн јер ајрыларса, "Гарабағ өлкәсиндән халгла бирликдә тәһлүкәсиз кетмәји" тә'мин етмәк үчүн гошун көндәрмәк дә хаһиш олунурду.[119]

Император һәмин мүраҹиәтә дәрһал мүнасибәт билдирди. 1724-ҹү ил нојабрын 10-да I Пјотр артыг өлүм ајағында икән ермәни нүмајәндәләрини шәхсән гәбул етди вә онларын өзләри илә Дәрбәндә кенерал Кропотова фәрман көндәрди.[120] Көрүнүр, онлар Гарабағ вә Гафан ермәниләринин нүмајәндәләри кешиш Антониј вә Ковха Ҹәләби имишләр. Онлара верилән рәсми сәнәддә дејилирди ки, Русија Османлы империјасы илә мүгавилә имзаладығына көрә, ермәниләрә ачыг көмәк едә билмәз. Она көрә ермәниләрә Хәзәрјаны рајонлара (Килан, Мазандаран, Бакы, Дәрбәнд вә с.) көчмәк тәклиф олунурду.[121] Кропотова тапшырылырды ки, Гарабағ ермәниләринә көчмәк үчүн Хәзәр саһилинин Дәрбәнд рајонунда јер ајырсын, "онлара һәр ҹүр әл тутсун, онлары мөһкәм горусун , онларла елә рәфтар етсин ки, онлардан һеч бир шикајәт

Лакин бу да нөвбәти кәләк иди.

Артыг гејд олундуғу кими, Русија Хәзәрјаны вилајәтләри-Бакыны, Дәрбәнди бошалтмаға вә Ирана гајтармаға мәчбур олмушду.

1736-чы илдә Иранда һакимијјәтә кәлән Надир шаһ бәјләрбәјлик инзибати-әрази системини ләғв едәрәк, Тәбриз мәркәз олмагла Азәрбајчан вилајәти тәшкил етди. Вилајәт бүтүн Чәнуби вә Шимали Азәрбајчан әразиләриндән ибарәт иди. Надир шаһ 1747-чи илдә өлдүрүлдүкдән сонра, Азәрбајчанда ханлыглар јаранды. Иран мәнбәләриндә бу ханлыглар belә белә дә адланыр: "Азәрбајчан ханлыглары". Азәрбајчан ханлыгларынын тәшкили Азәрбајчан тарихиндә көркәмли бир һадисә иди. Бунунла Азәрбајчанда милли дөвләтчилик бәрпа олунду. Јенидән истиглал нәсими әсмәјә башлады.

Гарабағ бәјләрбәјлији әразисиндә ики ханлыг - Гарабағ вә Кәнчә ханлыглары тәшкил олунду (Мәнбәләрдә Гарабағ ханлығы "Шуша вә Гарабағ ханлығы" да адланыр). Гарабағ ханлығынын баниси Пәнаһ Әли Хан иди. Ермәни мүәллифи Артемиј Араратски вахты илә иткин дүшмүш доғма анасына истинад етмәклә Пәнаһ Әли ханы "аличәнаб вә әдаләтли инсан" адландырмышдыр (А.Араратски 1796-чы илдә кенерал Зубову Шамахы јүрүшүндә мүшајиәт етмишди).[130]

Гарабағ ермәни мәликләринин Гарабағ ханлығынын јаранмасына мүнасибәти нечә олмушду?

Гарабағда беш ермәни мәликлији (рајону) олмасы јухарыда гејд едилмишдир.

Салнамәчиләрин јекдил фикринә көрә, бу беш мәликликдән дөрдүнүн мәликләри јерли сакинләр дејилдиләр. Дизаг мәлији Јекан Лоридән гачыб кәлмишди. Вәрәндә мәлијинин (Шаһнәзәр)

јазычыларынын вә мусигичиләринин вәтәни олмушдур". Башга ермәни мүәллифләри бу һагда да сусурлар.

Әксәр мәликләр "итаәт һалгасыны гулагларына тахыб, сәдагәт хәл'әтини чијинләринә"[133] салсалар да, нахәләф адамларыјды.

Онлар Гарабағ ханлығынын илк күнләриндән ханлыг әлејһинә тәхрибата башламыш, Пәнаһ Әли хана хаин чыхмышдылар. Мәһз онлар Шәки һөкмдары Чәләби ханы Пәнаһ Әли ханла мүбаризәјә тәһрик етмишдиләр. Чәләби хана мәхфи мәктуб көндәдәрәк јазмышдылар ки, Гарабағда "Пәнаһ хан тахта чыхмыш, гала (Бајат галасы -Т.К) вә сәнкәр тикдирмишдир. Әкәр вә'диндә бир гәдәр тә'хир едилсә, сонра онун гаршысында дурмаг мүмкүн олмајачагдыр".[134]

Чәләби хан бу кәләјә ујур вә Гарабағ ханлығынын илк пајтахты Бајат галасына гошун јеридир. Лакин Чәләби хан мәғлуб олур. Мирзә Чамал Гарабағинин јаздығына көрә, кери гајытмаға мәчбур олан Чәләби хан е'тираф едир: "Пәнаһ хан бир хан иди. Биз кәлдик онунла дава еләдик вә бир иш дә көрә билмәдик. Биз инди ону шаһ едиб гајыдырыг".[135] Лакин шејтан бармағы өз ишини көрмүшдү. Јеничә јаранмыш ики Азәрбајчан ханлығы арасында әдавәт вә дүшмәнчилик тохуму сәпилмишди. Азәрбајчан ханлыглары арасында белә мүнасибәтләр, харичи гүввәләр гаршысында бирләшә билмәмәләри, әксинә, бири дикәри илә чәкишмәси, дикәр амилләрлә бирликдә нәтичә е'тибары илә фәлакәтә - ханлыглардан бә'зиләринин Русија тәрәфиндән ишғалына, дикәрләринин мәчбуријјәт гаршысында Русијанын тәбәәлијини гәбул етмәсинә, нәһајәт, һамысынын өз мүстәгиллијини итирмәсинә,

дә гејд етмишди. О јазмышды ки, Пәнаһ хан Ҹаванширли "Гарабағы Ирандан асылы олмадан мүстәгил идарә едирди"[140] Гарабағ ханлығынын тарихи фактики олараг Иран асылылығындан гуртармаг уғрунда мүбаризә тарихидир. Иранла мүбаризәдә Гарабағын истиглалыны горујуб сахламаг уғрунда мүбаризә тарихидир.

Азәрбајҹан сәрдары Әмираслан хан өлдүрүлдүкдән сонра јени сәрдар Мәһәммәдһәсән хан Гаҹар 1751-ҹи илдә Гарабаға һүҹум етди. Лакин сәрдарын гошуну дөјүшдә мәғлубијјәтә уғрады. Әһмәд бәј Ҹаванширин јаздығына көрә, Пәнаһ Әли хан һәтта сәрдары Әрдәбилә гәдәр тә'гиб етди вә дөјүшлә Әрдәбили тутараг Дәркаһгулу бәји Әрдәбил һакими гојду.

Гарабағлыларын Мәһәммәдһәсән хан Гаҹара галиб кәлмәси Пәнаһ Әли ханын шөһрәтини даһа да артырды.

Фәтәлихан Әфшар (Надир шаһын танынмыш сәркәрдәси олмушду) Пәнаһ Әли ханы "ҹиловламаг" истәди. О, "Пәнаһ ханын јанына маһир елчиләр көндәриб ону итаәтә вә иттифага дә'вәт етди. Лакин Пәнаһ хан беләә сәрдарлара итаәт етмәји һаглы олараг өзү үчүн әскиклик вә ар билиб, елчиләри кобуд ҹавабларла кери гајтарды".[141]

Фәтәлихан Әфшар 1756-чы илдә Гарабаға гошун јеритди. Фәтәлихан "7 дәфә фитнә вә фәсады көјләрә галдырды. Лакин һәр дәфәсиндә мәгсәдә чатмадан, күлли тәләфатла кери гајытды. Ахырынҹы дәфә улдузлар гәдәр сајсыз гошунла кәлиб Баллыҹа чајы илә Хачә Әлили чајы арасында олан кениш бир сәһрада дүшдү. ... Бу заман Чиләбөрд вә Талыш мәликләри- мәлик Һатәм вә мәлик Усуб да кәлиб Фәтәли ханын гошунлары илә бирләшдиләр ... Ахырда о, мәликләрлә

Бу, 1759-чу илдә олмушдур. О замандан да та 1806-чы иләдәк Ибраһим Хәлил хан Гарабағда һакимлик етмишдир.

Беләликлә Фәтәлиханла мүһарибәдә дә Пәнаһ Әли хан Гарабағын мүстәгиллијини сахлаја билмишди. Онун оғлу Ибраһим Хәлил хан да өз ағыллы вәзири көркәмли шаир Молла Пәнаһ Вагифлә бирликдә узун müддәт Гарабағ ханлығынын мүстәгиллијини горумаға наил олмушду. Мәсәлән, һамы билир ки, 1795-чи илдә Шуша һәтта Аға Мәһәммәд Гачар үчүн алынмаз бир галаја чеврилмишди. Рус һәрби тарихчиси Потто һаглыдыр: "Аға Мәһәммәд Шаһ Гачарын басгынларындан Шушанын гәһрәманчасына мүдафиә олунмасы Ибраһим ханын биографијасынын әламәтдар сәһифәләриндән биридир".[144]

М.Ф.Ахундов 1854-чү илдә Шушаја Гасым бәј Закирә мәнзум мәктуб јазмышды:

... Инди Гарабағын икидләринә,
Кимдир шүчаәтдә ола гәринә?
Јетишчәк һәр бири дүшмән сәринә,
Де ки, бајдаг јыхыб, топ алан кәрәк.
Көһлән ат үстүндә, гылынч белиндә,
Мејдана үз гојуб түфәнк әлиндә.
Каһ сағына хәсмин, каһи солунда,
Чыхарда налеји-әл'аман кәрәк!
Доғмамыш Гафгазда аналар горхаг.
Бизә дөјүш кәрәк, нә бичин-башаг ...[145]

Бу мисралар тамамилә башга мүнасибәтлә вә башга дөвр үчүн дејилмишди. Лакин гарабағлыларын дөјүшкәнлијини, горхмазлығыны вә икидлијини вәсф едән бу мисралары XVIII әсрдә Гарабағ ханлығынын, Шушанын гәһрәман мүдафиәчиләринә дә тамамилә аид етмәк олар.

бирләшәрләр; башчы кифајәт гәдәр гошун топлајыб асанлыгла Ирәван вә дикәр шәһәрләри тутар"[147] һәм дә Суворова јазырдылар ки, "ермәни халгы өз һөкүмәтинин һакимијјәти алтында оларса вә өз сәрһәдләрини бир гәдәр кенишләндирәрсә", һәмишә 15-20 минлик гошун, вә Түркијә ја Иранла мүһарибә олдугда исә 60 мин вә даһа чох гошун сахлаја биләр.

Мәгсәд олдугча садә вә ајдын иди. Русијаны Загафгазијаја һүчума тәһрик етмәк, Русијанын, мәһз Русијанын әли илә Шамахы вә Кәнчәни тутмаг, Ирәваны тутмаг, Ермәнистан дөвләти јаратмаг. 1790-чы ил јанварын 23-дә һәрби көмәк һаггында шәхсән II Јекатеринаја мүрачиәт олунду: "Барбарлары девирмәк үчүн гошунла, аз мигдарда да олса гошунла көмәк едилсин, зира Русија гошуну тәкчә өз зәһмли ады илә фарсларын гүвәләринә үстүн кәләр вә Шуша ханынын һөкмранлығыны девирә биләр"[148]

Бу мүрачиәтләрә II Јекатериананын конкрет олараг нечә мүнасибәт бәсләмәси мәнә мә'лум дејил. Мә'лум олан одур ки, Гафгаз хәттиндә баш командан П.С.Потјомкин Гарабағ мәликләринин мүрачиәтинә чаваб олараг, онлара II Јекатериананын мәрһәмәт көстәрдијини вә онлары "татар зүлмүндән хилас етмәк" һаггында әмр алдығыны хәбәр вермиш вә онлары "һазыр олмаға" чағырмышды.[149]

Мәликләр дәрһал "һазыр олдугларыны" П.С.Потјомкинә чатдырдылар вә "Русија гошунларынын онларын сәрһәдләринә јеридилмәсини" хаһиш етдиләр. Потјомкин дә дәрһал "јүксәк мәнсәб саһиби олан ермәни ә'јаны" көндәрилмәсини истәди. Мәликләр чаваб вердиләр: "Хан (Ибраһим Хәлил хан-Т.К.) гаршысында өз нијјәтләрини вахтындан әввәл ачмаг вә мүтләг

Бунунла әлагәдар II Иракли Мәчлум вә Абова вә'диндән имтина етди.[152] Аргутински јазмышдыр ки, Мәчлум вә Абовун аталары да - мәлик Адам вә мәлик Усуб - габагча Пәнаһ хан илә јола кетмәмиш вә гачыб Күрчүстан чары Тејмураза пәнаһ апармышдылар. Сонра онлар Кәнчәјә кәләрәк Кәнчә ханынын васитәчилији илә Пәнаһ Әли хандан мәрһәмәт истәмишдиләр. Пәнаһ Әли хан онлары бағышламыш вә "маликанәләринә саһиб олмаг һүгугуну" сахламышды. Адам вә Усуб Фәтәлихан Әфшара гошулуб өз Гарабағ ханлығына гаршы мүһарибә апаран хаинләр иди. Бу сатгынлыг һаггында Аргутински сусмушдур.

Күрчүстана гачмыш Мәчлумла Абовун нә јуванын гушу олмасы һаггында В.Л.Величко јазмышдыр: "Тарих күрчүләрә көстәрди ки, шпионлуға вә сатгынлыға мејли олан инсанлара е'тибар етмәк олмаз: II Ираклинин мәрһәмәт едиб фарс (оху: Ибраһим Хәлил хан - Т.К.) тә'гибләриндән кизләтдији (вә әлавә едәк: 4 минлик гошунла көмәк етмәк истәдији - Т.К.) ермәни мәликләри Або вә Мәчмун (Абов вә Мәчлум - Т.К.) фәлакәтли анда фарслара сатылдылар вә 1795-чи илдә Тифлиси гарәт едиб гана бојајан Аға Мәһәммәд ханын гошунуна бәләдчилик етдиләр".[153]

Ермәни мәликләри белә адамлар иди. Гарабағ ханлығына гаршы кизли иш апаран сатгынларын башчысы вә тәшкилатчысы Гандзасар католикосу Иоаннес Һәсән Чәлалјан иди. О да өз чәзасыны алмышды. Аргутинскијә көрә, Ибраһим Хәлил хан католикосу зәһәрләјиб өлдүрмүшдү. Лакин ханын Иоаннеси вә мәликләри дармадағын етмәсинин шаһиди Саркис (Иоаннесин гардашы) зәһәрләнмәни тәсдигләмир. Күрчүстана гача билмиш Саркис 1804-чү илдә

јахынлашдырмаг һаггында кенерал-поручик Потјомкинә көстәриш вердим... Әлверишли һалда Шушалы Ибраһим ханын ермәни халгларындан ибарәт вилајәтини милли идарәјә вермәк вә онун васитәси илә Асијада христиан дөвләтини бәрпа етмәк лазымдыр. Бу, Сиз император һәзрәтләринин мәним васитәмлә ермәни мәликләринә вердијиниз вә'дләрә ујғундур". (Потјомкиндә вә көрүнүр, II Јекатиринада белә тәсәввүр јарадылыбмыш ки, Ибраһим ханын вилајәти "ермәни халгларындан ибарәтдир"). Бу да мараглыдыр ки, Потјомкин "Бакы вә Дәрбәнди тутуб Килана бирләшдирмәк вә зәбт олунмуш әразини Албанија адландырмаг" истәјирди.

II Јекатерина Азәрбајҹаны Русијанын тә'сир даирәсинә салмаға башлады. 1796-чы илин јазында рус гошунлары Азәрбајҹана јеридилди. Гыса мүддәт әрзиндә Русија гошуну Губаны вә Бакыны тутараг, Шамахыја кәлди. В.Зубовун ордукаһы Шамахыда јерләшди.

Гарабағ ханы Ибраһим Хәлил хан Иран тәҹавүзүндән, Кәнҹә ханы Ҹавад хан исә Картли-Кахетија чары II Ираклинин вә Ибраһим Хәлил ханын дүшмәнчилик һәрәкәтләриндән еһтијатланараг, өз нүмајәндәләрини, биринҹиси оғлу Лүтфәли бәји, икинҹиси Мәһәммәд Гулу бәји Шамахыја Зубовун дүшәркәсинә көндәрдиләр вә Русија һимајәсини гәбул етдикләрини билдирдиләр.[156] Һадисәләрин белә ҹәрәјаны әлбәттә, Зубову тамамилә тә'мин едирди.

"Һарада аш, орада баш" И.Аргутински Зубовун дүшәркәсиндә пејда олду вә Азәрбајҹанын ишғалыны планлашдырмагда билаваситә иштирак етди. Зубов Кәнҹәјә кенерал Римски-Корсаковун команданлығы алтында гошун көндәрди. Һәмин гошуну Аргутински мүшајиәт едирди.[157]

ки, православ Үмумрусија императоруна вә Август евинә ибадәт едилмәлидир. О замандан Русијада ермәниләри православ кичик гардаш һесаб етмәјә башладылар. Аз гала јүз ил белә давам етди. Бүтүн бу фырылдаг 1891-чи илдә ермәни кешиши Тер-Воскаковун мәһкәмә ишинин кедишиндә үзә чыхды ..."[158]

I Павел борчлу галмады вә "православ кичик гардашы" ермәниләрин һарајына чатды. 9 мај 1799-чу ил тарихли фәрманы илә император Аргутинскини биринчи дәрәчәли Мүгәддәс Анна ордени илә тәлтиф етди. Ән башлычасы, 1799-чу ил 2 ијун тарихли фәрманла император Гарабағ ермәниләринә о заман Күрчүстан тәркибиндә олан Газах торпагларыны верди.[159] (Надир шаһ Кахетија чары Тејмуразын ханымы "Тамаранын хаһиши илә ... әввәлләр Кәнчә ханына мәнсуб олан ики әјаләти - Борчалыны вә Кизики (Газах - Т.К.) Кахетија чарына" бағышламышды[160]. Башга бир фәрманла I Павел Кахетија чарына тапшырды ки, Гарабағ ермәниләринин көчүрүлмәсинә көмәк етсин, онлара истәдикләри торпағы версин, онларын бүтүн еһтијачларыны өдәсин, гонаглара лајиг асудәлик версин вә и.а.[161]

Лакин бу дәфә дә мәликләр Гарабағдан көчмәк шансындан истифадә етмәдиләр. Көрүнүр, Гарабағ мәликләринә хүсуси гајғы көстәрән чаризм дә бу дәфә ермәниләрин көчүрүлмәсиндә мараглы дејилди. Чаризмин һәрби мүдахиләси артыг Азәрбајчанын гапысыны таггылдадырды. Ермәниләр Кәнчәдә, Гарабағда рус гошунларына хидмәт көстәрә биләрдиләр. Көстәрдиләр дә!

1801-чи илдә Русија Шәрги Күрчүстаны өзүнә бирләшдирди. Сонра Губа, Ләнкәран ханлары (1902) вә Бакы ханы (1903) Русија тәбәәлијини гәбул етмәјә мәчбур олдулар. Нөвбә

Сисианов Ҹавад хана ахырынҹы мәктубларынын бириндә (29 нојабр 1903) иддиа едирди ки, "чар Тамара дөврүндә Кәнҹә маһалы илә бирликдә Күрҹүстана мәхсус олмушдур вә Күрҹү чарларынын зәифлији үзүндән Күрҹүстандан гопарылмышдыр", она көрә Күрҹүстанын һавадары Русија разы ола билмәз ки, "Күрҹүстанын тәркиби" олан Кәнҹә "јадларын әлиндә" галсын.[164]

Ҹавад хан бу иддианы гәти рәдд едәрәк билдирди ки, "бу нағыла һеч кәс инанмаз. Анҹаг бизим бабаларымыз Аббасгулу хан вә башгалары Күрҹүстаны идарә едибләр", буну бу күн демәклә "Күрҹүстаны бизә вермәзләр".[165]

"Саваш истәјирсәнсә, савашарыг".[153] "Бәлкә әҹәл сизи (Сисианову - Т.К.) Петербургдан бураја кәтириб". Сисиановун һәдә-горхуларына мәрданә вә гохмаз ҹаваб белә олду. Декабрын 3-дә Сисианов Ҹавад хана јазды: "Бир даһа сорушурам: галаны Русија рәисинә верирсән, ја јох?"[166]

Јох, јох вә јенә дә јох! - Ҹавад хан әзми, Ҹавад хан гәтијјәти белә иди.

Кәнҹәнин бир ајлыг мүһасирәсиндән сонра Сисиановун гошунлары һүҹума кечиб шәһәрә сохулдулар. Ганлы дөјүшләр олду. Кәнҹәлиләр чох сајлы вә јахшы силаһланмыш ишғалчылара гәһрәманлыгла мүгавимәт көстәрдиләр. Ҹавад хан әлиндә силаһ мәрдликлә дөјүшә-дөјүшә Кәнҹә мүдафиәчиләрини руһландырды.

Кәнҹәнин мүдафиәсиндә Ҹавад хан гәһрәманҹасына һәлак олду (3 јанвар 1904).

Ҹавад хан Вәтәнин азадлығы уғрунда бу шәрәфли өлүмлә өлмәзләшди. Дејиләнләрә көрә, шаир Әбдүррәһманаға Дилбази оғлу һәмин дөјүшләрин шаһиди олуб. О, дөјүшләри белә тәрәннүм едиб:

едән заман һәлак олан Ҹавад хана һагг газандырырам".

XIX әср ермәни мүәллифи М.Ј.Гарабағи (Нестеров) Кәнҹә ханы Ҹавад ханын "гүдрәтли рус дөвләтинә табе олмаг" һаггында Сисиановун тәклифини рәдд едәрәк, "дөјүш мејданына" кирмәсини вә "дүшмәнә ағыр зәрбәләр вурараг өзүнү гәһрәманҹасына мүдафиә" етмәсини вә гәһрәманҹасына һәлак олмасыны гәләмә алмышдыр.

Ермәни мүәллифи һәм дә јазмышдыр:

"Ҹавад ханын гәтли барәсиндә түрк дилләриндә чохлу ше'рләр вә бејтләр дејилмишдир. Бунлардан бир һиссәсини биз бурада гејд едирик ки, охуҹулар Кәнҹә әһлинин нә кими вәзијјәтләрдән сонра табе олдуғуну билсинләр.

... Ҹавад хан бу нә олаҹаг
Дилдән дилә сөјләнәҹәк
Ҹавад хан бир хан олаҹаг,
Аләмдә дастан олаҹаг ..."[169]

Беләә бир шәраитдә, 14 мај 1805-ҹи илдә Ибраһим хан Сисиановла Гарабағ ханлығынын Русија һакимијјәти алтына кечмәси һаггында мүгавилә имзалады.

Мүгавиләдә Шушалы вә Гарабағлы "Ибраһим ханын бүтүн аиләси, нәсли вә әјаләти илә Үмумрусија империјасынын тәбәәлијинә дахил олмасы" е'лан едилди. Башга ҹүр јох, мәһз белә: ермәниләрин, јахуд ермәни мәликләринин дејил, мәһз Ибраһим ханын өз әјаләти вә с. илә Русијаја дахил олмасы. Ибраһим ханын "әјаләтинин (Гарабағ ханлығынын - Т.К.) бүтөвлүјүнүн сахланмасына император зәманәти"[170] верилди. Ермәни мәликләринин дејил, мәһз Ибраһим ханын

мүстәгил Азәрбајҹан ханлығы Гарабағ Русијаја Ирандан кечмәмишдир. Гарабағ ханы Иранын рә'јини сорушмадан, онунла һесаблашмадан вә Иранын мәнафеләринин там зиддинә олараг Русијанын вассалығыны гәбул етмишдир. Әлаҹсызлыгдан, Русија кими бөјүк бир дөвләтә мүгавимәт көстәрмәк имканы олмадығына көрә етмишдир. Нәһајәт, тарихи фактлар Гарабағ ханлығында "һеч бир Азәрбајҹан јерли-дибли олмамышдыр" дејәнләри тамамилә ифша едир.

иддиа едирләр ки, “Пәнаһ хан вә Ибраһим хан дөврүндә Шушаја аз мигдарда көчәри мүсәлман көчмүшдүр“

Ш.Мкртычјанын фикринә көрә, күја Шуша 1740-чы илдә һансыса ермәни кнјазы тәрәфиндән бәрпа едилмишдир.[173]

Ермәни мүәллифләри Шушанын ермәни шәһәри олмасы һаггында ујдурмаларыны дүнјаја јајыблар. Бу барәдә ики “тәзә” мисал:

- 1996-чы илин нојабрында Шушаја кәлмиш американ мүхбири Питер Форд јазмышдыр: “Шуша, бу шәһәр, ермәни шәһәри олмушдур, 1921-чи ил гырғынындан сонра шәһәрдә азәрбајчанлылар мәскунлашмышлар” (“Крисчен Сајенс монитор” гәзети, 22 нојабр, 1966, јә’гин, мүәллиф 1920-чи илдә Дағлыг Гарабағда ермәни гијамынын дармадағын едилмәсини нәзәрдә тутур. Көрүнүр, һәмин мүхбирин Дағлыг Гарабағ ермәниләринин лидери Р.Кочарјанла сөһбәти олубмуш вә Кочарјан Шуша һагда јанлыш фикри онун бејнинә јеридибмиш. Кочарјан 1996-чы илдә дәфәләрлә бәјан едиб: “Шуша, азәрбајчанлыларын 20-чи илләрдә әлә кечирдији ермәни шәһәридир”).

- Москвалы Владимир Ступишин исә јазмышдыр: “Дағлыг Гарабағы асан түркләшдирмәк үчүн ДГМВ-и илә Ермәнистан арасында әразичә кәсилмә сахланмышдыр. Артыг 1979-чу илдә ермәниләр Дағлыг Гарабағда јүз фаизә гәдәр дејил, јетмиш фаиздән азачыг чох олмушдулар вә һәтта Гарабағын тарихи мәркәзи Шуша даһа аз ермәни вә даһа чох азәрбајчанлы шәһәри олур”.

Өнчә Ибраһим Хәлил ханын јанында мирзәлик етмиш, 1797-чи илдә Молла Пәнаһ Вагиф өлдүрүлдүкдән сонра, 1822-чи иләдәк Гарабағ

чамаатына кифајәт етмәзди. Она көрә күман кәлән јерләрдә гују газдырыб, мүәјјән еләдиләр ки, буранын бир чох јерләриндә су гујулары газмаг мүмкүндүр. Бу хәбәри мәрһум Пәнаһ хана чатдырдылар. Хан севинәрәк бир нечә нәфәр өз јахын адамы илә бураја кәлди, јерлә таныш олуб, әзмлә галанын бинасыны гојду".[176] XIX әср ермәни мүәллифи Мирзә Јусиф Гарабағи дә (Нерсесов) Шуша галасынын тикилмәсини буна бәнзәр тәсвир етмиш вә јазмышдыр ки, "1752 (1166) -чи илдә Пәнаһ Хан хош бир күндә Шуша шәһәринин тәмәлини гојду".[177] (Бир сыра мүәллифләрин фикринчә, Шуша галасынын әсасы 1750-чи илдә гојулмушдур).

Демәјәсән, "көчәри" Пәнаһ ханын шәһәрсалмадан "башы чыхырмыш!". О, кәләчәк шәһәрин су проблеми һагда дүшүнүрмүш (сонралар хан гызы шаирә Хуршудбану Натәван Шушаја су кәмәри чәкдирмишди). О, Һәсән Ихфа Әлизадәнин јаздығына көрә, Шушаны тикмәк үчүн Тәбриз, Әрдәбил вә башга шәһәрләрдән усталар кәтирибмиш вә онлар өзләри Шушанын илк сакинләри олубнармыш.[178]

Азәрбајчан милли ме'марлыг ән'әнәләри әсасында тикилән гала һазыр олдугдан сонра Пәнаһ хан "Шаһбулаг галасынын сакинләри олан бүтүн рәијјәтләри - ә'јанын, мәликләрин, мүлазимләрин, елләрин вә бир пара кәндләрин кәндхудаларынын аиләләрини көчүрүб, бу галанын ичиндә јерләшдирди".

Мирзә Чамал Гарабағи јазыр ки, "о вахта гәдәр бурада јашајыш евләри јох иди. Бура шәрг тәрәфдә, галанын алты верстлијиндә јашајан Шуша кәнди әһалисинин әкин јери вә отлағы иди." [179]

Пәнаһ Әли хан Шушаны биринчи нөвбәдә мүдафиә галасы кими тикдирмишдир. Она көрә

дејән "амансыз сатирик" (С.Вурғун) Гасым бәј Закир Гарабағ ханлығынын шөһрәтли күнләриндә, 1784-чү илдә бурада - Шушада доғулмуш, Шушада јазыб јаратмышдыр. Һәр бири милли фәхримиз олан Хуршудбану Натәван, Нәчәф бәј Вәзиров, Әбдүррәһим бәј Һагвердијев, Сүлејман Сани Ахундов, Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли вә б. јарадычылыг јолуна Шушада башламышдылар.

Мирзә Адыкөзәл бәј, Мирзә Чамал Гарабағи, Әһмәд бәј Чаваншир, Мир Меһди Хәзани кими салнамәчиләр, Фирудин бәј Көчәрли кими алим Шушада јетишмишди.

Шушада шаир, ше'р, театр мәчлисләри вар иди. Х.Натәван "Мәчлиси - үнс", Мир Мөһсүн Нәвваб "Бејтүл Хамушан" мәчлисинин јарадычылары идиләр.

Ј.В.Чәмәнзәминли јазмышдыр ки, Хан Гарадағи, Нөврәс, Мәмаји, Баки, Алы Јүзбашы оғлу Һәсән Нәввабын "Бејтүл Хамушан" мәчлисинин, дикәр шаир, мүғәнни вә чаланлар (Мирзә Садых Пиран, Мирзә Рәһим Фәнан, Мирзә Мәммәд Катиб вә б) Натәванын "Мәчлиси-үнс" мәчлисиндә топлашарлармыш. Театр хадимләри Ә.Һагвердијев, Н.Вәзиров, Мәммәд Һәсән бәј Мирзәчамалов, Вәкил Һәсәнәли бәј ајрыча бир мәчлисдә чәмләшмишдиләр.

Шушада гајнар әдәби вә мә'дәни һәјат олмушдур. Бурада һәвәскар кәнчләр 1884-чү илдә М.Ф.Ахундовун комедијаларыны, 1899-чу илдә Шекспирин "Отелло"суну, 1905-чи илдә "Адәм вә Һәвва"ны тамашаја гојмушдулар. ("Отелло"нун тәрчүмәчиси Һ.Вәзиров Отелло, А.Зарифјан Дездемона, Мәммәдһәсән бәј Мирзәчамалов Јаго ролларыны ојнамышдылар)[181]. вә с. вә и.а.

сурәтдә ағылкәсән дејил. Биз артыг јухарыда беләбир фантастик ермәни мә'луматы кәтирмишдик ки, күја 1760-чы илдә Гарабағда 900 ермәни кәнди олуб вә аз гала 657 мин ермәни јашајыб.

Ермәни мүәллифләринин башга бир мә'луматына көрә, XVIII әсрин ахырларында Гарабағда 11 мин ермәни аиләси олмушдур.

Гарабағда әһалинин сајы вә милли тәркиби һаггында гисмән е'тибарлы мәнбә Русија мәнбәләридир. Лакин һәмин мәнбәләрә дә тәнгиди јанашмаг лазымдыр. Мәсәлән, 1972-чи илдә Јереванда "Присоединение Восточној Армении к Росии" адлы ики чилдлик сәнәдләр мәчмуәси нәшр олунмушдур. Онун 1-чи чилдиндә Загафгазијадакы јерли рус мә'мурларынын Русија дахили ишләр назирлијинә тәгдим етдији арајыш (19 ијул 1811-чи ил) верилмишдир. Орада көстәрилир ки, Гарабағда 12 мин аилә јашајыр. Онун 2500-ә гәдәри ермәни аиләсидир.[184]

Ермәни наширләри бу рәгәмә мүнасибәт билдирмәјиб. Зәннимчә, 12 мин вә 2 мин јарым рәгәмләри үмуми планда Гарабағ әһалисинин нисбәти, јә'ни азәрбајчанлыларын ермәниләрдән аз гала беш дәфә чох олмасы һаггында дүзкүн тәсәввүр версә дә, һәгигәти дәгиг әкс етдирмир.

XIX әсрин әвәлләриндә Гарабағда әһалинин сајы, милли тәркиби һаггында гисмән е'тибарлы мәнбә 1823-чү илдә тәртиб олунмуш "Гарабағ әјаләтинин тәсвири ..." китабы сајыла биләр. Һәмин камерал сајым материаллары әсасында Х.Д.Хәлилов һесаблајыбдыр ки, 1823-чү илдә Гарабағ әјаләтиндә 20095 аилә, о чүмләдән 15729 азәрбајчанлы (78,3 фаиз) вә 4366 ермәни аиләси (21,7 фаиз) јашамышдыр.[185] Башга тәдгигатчылар (С.С.Әлијаров вә с.) јенә һәмин материаллар әсасында дејилән илдә Гарабағ

вермишди ки, ермәниләр "башлыча олараг Ирәван вә Нахчыван вилајәтләриндә вә гисмән Гарабағда" јерләшдирилсин, "бир сыра мүсәлман кәндләри диндашларынын ән чох мәскунлашдығы јерләрә көчүрүлсүн" вә һәмин јерләр ермәниләрә верилсин. Бу, азәрбајчанлылары өз дәдә-баба јурдларында сыхышдырмаға истигамәт верилмәси демәк иди. Бу, һәмдә Величконун јаздығы кими, "Загафгазијанын бә'зи һиссәләринин, ермәниләр тәрәфиндән мүстәмләкәләшдирилмәсинин башланмасы иди." Паскевичин башга бир директиви белә иди: "Шүбһә јохдур ки, христианларын бөјүк бир һиссәси Азәрбајчанда (Иран Азәрбајчанында - Т.К.) галмајачагдыр... Христианлары Нахчыван вә Ирәван вилајәтләринә кетмәјә разы салмаг лазымдыр. Бу вилајәтләрдә христиан әһалисини нә гәдәр мүмкүндүрсә чохалтмаг нәзәрдә тутулур. Үзүмчү вә онун јахынлығындакы үч ермәни кәндинин сакинләринә Гарабаға кетмәјә ичазә вермәк лазымдыр" [188]

Иран ермәниләринин көчүрүлмәсинә билавасито башчылыг едән ермәни Лазаров Паскевичә фәрәһлә хәбәр верирди ки, "Габагча Мараға ермәниләри, сонра бүтүн Азәрбајчан (Иран Азәрбајчаны -Т.К.) ермәниләри (јерләрини) тәрк етмәји гәрара алдылар"[189]

Глинканын јаздығы кими, "Түркмәнчајла һәмһүдуд кәндләрин ермәниләри Гарабаға јолландылар"[190] Үч ај јарым әрзиндә 8 мин ермәни аиләси Араз чајыны кечди.[191]

Беш миндән артыг ермәни аиләси Араза јахынлашан заман, 1828-чи ил апрелин 24-дә Паскевич Лазаревә тапшырыг верди ки, "көчкүнләрин бөјүк һиссәсини, хүсусән ән касыблары Гарабаға кетмәјә тәһрик етсин"[192]. Лазарев тапшырығы чан-башла јеринә јетирди. Глинканын

Иран вә 84600 Түркијә ермәнисинин көчүрүлмәсини вә онларын "ермәни әһалиси јох дәрәчәсиндә олан" Јелизаветпол вә Ирәван губернијаларында јерләшдирилмәсини гејд етмиш вә онларын хүсусән "Јелизаветпол губернијасынын дағлыг һиссәсиндә (Дағлыг Гарабағда - Т.К.) вә Көјчә көлү саһилиндә мәскунлашдырылмасыны" вурғуламышдыр. Шавров һәм дә јазмышдыр ки, Загафгазијада јашајан 1 милјон 300 мин ермәнидән 1 милјондан артығы кәлмә ермәнидир.[197]

Тарихи сахталашдыранлар үчүн Паскевичин әмрнамәләри, Грибоједовун јаздыглары, Глинкаларын, Шавровларын китаблары ја јохдур ја да һеч нәдир. Сијаси мәгсәдлә, һәм дә көрүнүр, шәхси мараглар наминә ујдурмачылыг вә сахтакарлыг онлар үчүн һәр шејдир, һәгигәтдән үстүндүр.

Чаризмин ермәниләри Загафгазијаја көчүрмәк сијасәти Гарабағда ермәни әһалисинин сүр'әтлә артмасына сәбәб олду. Ермәни мүәллифләринин јаздыгларына көрә көчкүнләрдән Гарабаға чәмиси "700 ермәни аиләси көчүрүлмүшдү. Онлардан 300 аилә кери гајытмыш (керијә јол артыг бағлы иди! - Т.К.), галанларын бөјүк һиссәси таун хәстәлијинә тутулараг һәлак олмушду.".

Ермәни мүәллифләринин дедикләриндә бирчә һәгигәт вар: көчкүн ермәниләр ичәрисиндә өләнләр олмушду. Мәсәлән, кенерал Зубаревин Гарабағдан 1830-чу ил апрелин 30-да Паскевичә көндәрдији мәктубдан ајдын олур ки, ермәниләр нәинки тәкчә Дағлыг Гарабаға, һәмчинин Дүзән Гарабаға, Бәрдәјә көчүрүлүбләрмиш. Зубарев јазырды ки, "Мараға ермәниләри әввәлчә, гәдим, инди дағылмыш Бәрдә шәһәриндә

јухары Чајлы вә Ашағы Чајлы кәндләрини бина етмәсини вурғуламышдыр.[201]

Көчкүн ермәниләр Гарабағдан кәнарда да јерләшдирилмишди. Мәсәлән, 30-чу илләрдә Ирандан кәлән ермәниләр Көјчај гәзасында Кәрмәхана кәндини вә Шамахы гәзасында Зарһу кәндини салмышдылар.[201а] Бу факты тәдгигатчы И.А.Абелов кәтирмишдир. 1887-чи илдә.

Иран вә Түркијәдән көчүрүлән ермәниләрин нә гәдәринин Азәрбајчанда јерләшдирилмәси һәлә дәгигләшдирилмәјиб. Үмуми шәкилдә демәк олар ки, һәмин ермәниләрин әсас һиссәси чаризмин рәсми сијасәтинә мүвафиг олараг вә Паскевичин конкрет кәстәришинә әсасән ("мүсәлман вилајәтләриндә христиан әһалисини нә гәдәр мүмкүндүрсә чохалтмаг".) мүсәлман вилајәтләриндә јерләшдирилмишди. Мәсәлән, З.Балајан, 1920-чи илдә Ермәнистанда 700 мин нәфәр ермәни јашамасыны сөјләјәрәк е'тираф етмишдир ки, бу ермәниләр "*әсасән* 1828-чи илдә Иранда рус сәфири Александр Грибоједовун хилас етдији ермәниләрдир. Онлар Ирандан (һәм дә Түркијәдән - Т.К.) репатриасија едиләнләрдир. Үмумијјәтлә бизим бир чох јашајыш мәнтәгәләримиз Грибоједовун вахтында салынмышдыр. Мәсәлә бундадыр ки, индики әразимиздә јалныз бә'зи адачыглар јашајыш үчүн јарарлы иди, әсрләр боју, минилликләр боју инсанлар һарада су варса, оазис варса, јалныз орада јашамышлар".

Бу, дүзкүн е'тирафдыр. Анчаг Балајан, һәм дә е'тираф етсәјди ки, "индики Ермәнистан әразисиндә јалныз бә'зи адачыглар јашајыш үчүн јарарлы" олса да, бу јерләр бош галмамышды вә орада азәрбајчанлылар мәскунлашмышды, онда Балајан һәгигәти там е'тираф етмиш оларды. Әлбәттә, бу һалда Балајан Балајан олмазды!

Бу, артыг 1897-чи илдә ермәниләрин Шушада чохлуг тәшкил етмәси илә нәтичәләнди (14356 ермәни вә 10809 азәрбајчанлы).

Көрүндүјү кими, Шуша шәһәриндә вахты илә бармагла сајылан ермәниләр артыг шәһәр әһалисинин әксәријјәтини тәшкил етмишдиләр. Һәмин просес Шуша гәзасында да кетмишди (мүтәхәссисләрин фикринчә, Шуша гәзасынын әразиси әсасән индики Дағлыг Гарабағ вилајәтинин әразисинә ујғун олуб). 1897-чи илдә гәзада 88243 ермәни (14356-сы Шуша шәһәриндә) вә 73910 азәрбајчанлы 10809-у Шушада) јашајырды.

Бир анлыға һесаб едәк ки, Шуша гәзасында Шуша азәрбајчанлылар јашајан јеканә оазис олмуш, гәзада Хочалы кәнди вә азәрбајчанлылар јашајан онларча дикәр кәндләр олмамышдыр. Вә һесаб едәк ки, гәза әһалиси јалныз 88243 (73887+14356) ермәнидән вә 10809 Шуша азәрбајчанлыларындан ибарәт имиш. Һәмин һалда ермәниләр гәза әһалисинин 95 фаизини јох, јалныз 11 фаизини тәшкил етмиш оларлар.

Көтүрәк 1897-чи ил үчүн Гарабағын үч гәзасынын - Шуша, Чаваншир вә Чәбрајыл гәзалары әһалисинин тәркибини. Һәмин гәзаларда мүвафиг олараг 88243, 19555 вә 15750, јә'ни 123548 ермәни вә мүвафиг олараг 73910, 52041 вә 49189, јә'ни 175140 азәрбајчанлы олмушдур. Фәрз едәк ки, биринчи һалдакы кими, бу һалда да һәр үч гәзанын әһалиси јалныз 123548 ермәнидән вә 10809 Шушалы азәрбајчанлылардан ибарәт имиш. Бу һалда да тәкчә Шушалы азәрбајчанлылар дејилән мигдарын 8,1 фаизини тәшкил едәр.

1897-1917-чи илләр әрзиндә Шуша гәзасы әһалисинин етник тәркибиндә чидди дәјишик-

јаратдығы кәркин һәрби-сијаси вәзијјәт нәтичәсиндә баш вермишди.

Кәрәк ки, инкилисләр дејиб: "Рәгәм јалан даныша билмәз, амма јалан рәгәмдә ифадә олунар".

Балајанларын вә онлара дәм тутанларын Гарабағда ермәниләрин хүсуси чәкиси һаггында дөнә-дөнә кәтирдикләри рәгәмләрдә јалан ифадә едилмишдир.

Ағ јалан вә ујдурма!

әјаләтләр, һабелә Чар-Балакән округу јарадылды. Кәнчә ханлығы ләғв едиләрәк Јелизаветпол округу тәшкил олунду. Сонра Нахчыван вә Ирәван ханлыглары әразиләриндән ибарәт "Ермәни вилајәти" тәшкил едилди. Бунунла Азәрбајчан милли дөвләтчилији ләғв олунду.

Гарабағ әјаләти Шәки, Ширван вә Талыш әјаләтләри илә бирликдә "Мүсәлман әјаләтләри башчысына" (игамәткаһы Шуша шәһәриндә иди) табе едилди. "Мүсәлман әјаләтләри башчысына"! Гарабағын реал сијаси вә етник вәзијјәти илә билаваситә таныш олан чаризм һакимијјәт органлары Гарабағы мәһз "мүсәлман әјаләти" һесаб етдиләр, мәһз "мүсәлман әјаләти" адландырдылар: "Ермәни әјаләти" дејил, мәһз "мүсәлман әјаләти"! Русијанын о заманкы сәнәдләриндә Гарабағ бә'зи һалларда "татар дистансијасы"да адландырылмышдыр. (Кенерал Ртишшев 1813-чү ил нојабрын 19-да мүхтәлиф вахтларда Ирана әсир дүшмүш чохлу адамлары Шимали Азәрбајчана гајтармағы төвсијјә етмишди. Бу, онун фикринчә, тезликлә "Гарабағ, Јелизаветпол вә дикәр татар дистансијаларынын"[203] әһалисини чохалдарды). Лакин бир дәнә дә олсун XIX әср рус сәнәдиндә, јахуд да бир нәфәр дә олсун рус мүәллифинин әсәриндә Гарабағын "ермәни әјаләти", јахуд "ермәни дистансијасы" адландырылмасына раст кәлинмир.

О заман чаризмин Азәрбајчанда, нечә дејәрләр , јазысына позу јох иди. Чаризм истәсә, 1828-чи илдә Ирәванын вә Нахчыванын ишғалындан сонра Нахчыван ханлығыны вә Ирәван ханлығыны ләғв едәрәк, бу ики ханлыг әразисиндә "Ермәни вилајәти" ады алтында јени инзибати-әрази ваһиди јараданда Дағлыг Гарабағы, лап бүтүн Гарабағы "Ермәни

Һәтта фәрз едәк ки, ермәни мүәллифләри һаглыдырлар: Дағлыг Гарабағ Нуһун дөврүндә, јахуд 428-ҹи илдә Иран ермәни чарлығы ләғв едиләнәдәк Ермәнистан әразиси олмушдур. Фәрз едәк ки, Дағлыг Гарабағ нә вахтса һансыса башга бир дөвләтин һакимијјәти алтында олуб. Фәрз едәк.

Лакин белә бир "дәлил" бу күн бир дөвләтин башга бир дөвләтә әрази иддиасы ирәли сүрмәси үчүн әсас ола биләрми? Әкәр мәсәләјә белә бахыш бејнәлхалг мүнасибәтләрдә үстүнлүк тәшкил етсә, дүнјада нәләр баш вермәз?

Ҹаваб ајдындыр.

Бүтүн XIX әср әрзиндә ермәниләрин дини вә сијаси хадимләри Дағлыг Гарабағдан һарајаса көчмәк, јахуд мәсәлән, Кәнҹә губернијасы тәркибиндән чыхыб дејәк ки, Ирәван губернаторунун һакимијјәти алтына кечмәк, јахуд да Дағлыг Гарабаға мухтаријјәт ја мүстәгиллик вермәк мәсәләси галдырмамышдылар. Һәмин дөврдә "Дағлыг Гарабағ мәсәләси" дејилән мәсәлә дә олмамышдыр.

1905-ҹи илә гәдәр Гарабағда ермәниләр азәрбајҹанлыларла милли сүлһ шәраитиндә доланмышдылар. Күрҹү мүәллифи Гариби һаглыдыр: дашнаг партијасы мејдана чыхана гәдәр "Загафгазија сүлһ вә әмин-аманлыг шәраитиндә јашамышдыр... Ермәниләр, татарлар (азәрбајҹанлылар - Т.К.), күрҹүләр әсрләрлә бир јердә олмушлар. Бурада динҹ әһали һеч бир заман милли зәминдә һеч бир ганлы мүнагишә етмәмишдир... Дашнаглар Ермәнистанын кәләҹәк мухтаријјәти үчүн баштан-баша ермәни әразиси јаратмаг моизәси илә кәлдиләр, бунунла Загафгазија кәндинин патриархал һәјатына милли әдавәт вә нифрәт һиссләри сохулду".[204] Вахты илә

августунда) татарлар, Тифлисдә ермәниләр башламышдылар"[204a] Көрүндүјү кими, чанишин үмумијјәтлә дашнагларын ермәни-азәрбајчанлы мүнагишәсинин башланмасында, Бакыда 1905-чи ил феврал һадисәләриндә мәнһус ролуну ачыгламагдан чәкинмишди.

Шуша мүнагишәси заманы фачиәни ермәни милләтчиләри башлајыб ганлы чинајәтләр төрәтсәләр дә, азәрбајчанлылар мәрһәмәтлилији сахламышдылар. 1905-чи ил августун 18-дә, Шушада "ермәниләрин мәғлубијјәти сон һәддә јетишди". Бу анда ахунд мәсчидин минарәсиндән әһалијә мүрачиәт ет-ди: "Чамаат! Вај олсун о мүсәлманын һалына ки, бу күндән ермәнидән бир динар мал га-рәт едә вә онларын намусуна тохунуб мүсәлманларын ајаглары алтында галан ханымларына әл узада"[205] Мир Мөһсүн Нәвваб шәһадәт верир ки, ертәси күн ермәни архи-мандрити, "кешишләр әлләриндә хач, инчил вә бајраглар бир парасы ағлаја-ағлаја мәсчид һәјәтинә дахил олдулар ки, бизи әфв един, бағышлајын".[206] Ґубернатор Барановски дә онларла бир јердә кәлмишди. Архимандрит мәсчидин һәјәтиндә беләјалвармышды: "Амандыр мүсәлманлар! Шушада ермәниләр мүгәссир олсалар да, даһа ермәни галмады. Инди бир овуч әлсиз-ајагсыз ермәни галыбдыр, онлара рәһм единиз - дејиб ағлаја-ағлаја сүлһ тәклиф етди."[207]

Барышыг е'лан олунду. М.С.Ордубадинин јаздығына көрә, августун 21-дә "мүсәлманлар евләриндә сахладыглары ермәниләри апарыб сағ-саламат ермәниләрә тапшырдылар. Ермәниләр дә анчаг бешалты нәфәр мүсәлманы саламат бурахдылар. Бу барышыгдан сонра ермәниләр реалны мәктәбин тә'мириндә ишләјән 17 нәфәр

һакимиjjәти деjәк ки, руслар ja ерменилерми, jахуд франсызлар ja алманлармы "әлә кечирмәли" идиләр?

Азәрбаjҹан кимин вәтәни иди? Jохса Русиjа Азәрбаjҹанда jүз ил ат чапдығына көрә Азәрбаjҹан, халгымызын вәтәнлиjиндән чыхмышды? Jохса рус аjағы дәjән jер русун, бу jерин һакимиjjәти исә русун һакимиjjәти олмалы иди?

Ҝөтүрәк "Гафгаз татарларынын" кимләрин көмәjи илә "һакимиjjәти әлә кечирмәләри" мәсәләсини. Инкилисләрин адыны Ступишин биринҹи чәкир. Анҹаг истәрдим ки, Ступишин билсин вә jадда сахласын: о заман Инкилтәрә һәлә "Ваһид вә бөлүнмәз Русиjа"jа үстүнлүк верирди. Инкилтәрәнин Азәрбаjҹан, еләҹә дә Ҝүрҹүстан вә Ермәнистан истиглалынын е'лан едилмәсиндә "әли" олмамышды!

Түркләрин "көмәjи" мәсәләсинә нәзәр салаг. Октjабр ингилабындан сонракы тарихи просес Тифлисдә әввәлҹә Загафгазиjа Комиссарлығынын, сонра Загафгазиjа Демократик Федератив Республикасынын (ЗДФР) jаранмасына кәтириб чыхартды. (1918-ҹи илин февралында jарадылмыш Загафгазиjа Сеjми (бурахылмыш Русиjа Мәҹлиси-Мүәссисанына Загафгазиjадан сечилмиш депутатлардан ибарәт сәлаһиjjәтли үмумзагафгазиjа органы) март аjында Загафгазиjанын Русиjадан аjрылмасыны рәсмән е'лан етмишди). Лакин бу үмумзагафгазиjа республикасы көдәк өмүрлү олду. 1918-ҹи ил маjын 26-да Ҝүрҹүстан Загафгазиjа федерасиjасындан чыхмағыны вә истиглалыны е'лан етди. Ики күндән сонра Тифлисдә бир нечә Азәрбаjҹан сиjаси партиjаларынын тәмсил олундуғу Азәрбаjҹан Милли Шурасы Азәрбаjҹанын истиглалыны, Азәрбаjҹан Ҹүмһуриjjәти вә илк Азәрбаjҹан һөкүмәти тәшкил

олса ки, нүмајәндә һеј'әти Азәрбајҹан мәнафеләри, онун сәрһәдләри һүдудларында мөвҹуд олан ганунларын вә гајдаларын әксинә ишләмәјәҹәк вә нүмајәндә һеј'әти Азәрбајҹан һөкумәтинин мүшаһидәси алтында фәалијјәт көстәрәҹәк", Ермәнистан хүсуси нүмајәндә һеј'әтинин Шушаја кетмәсинә иҹазә вериләҹәкдир.

Дағлыг Гарабаға "хүсуси нүмајәндә һеј'әти" көндәрилмәси мәсәләсинин нәтиҹә е'тибари илә неҹә һәлл олмасы мәнә мә'лум дејил. Дүзү, бу, о гәдәр әһәмијјәт дә кәсб етмир. Әһәмијјәтли вә диггәти ҹәлб етмәли ҹәһәт одур ки, Ермәнистан һөкумәти Азәрбајҹан һөкумәтиндән Шушаја "хүсуси нүмајәндә һеј'әти" көндәрмәјә иҹазә истәмәклә, фактики олараг Дағлыг Гарабағын Азәрбајҹана мәнсубијјәтини е'тираф едирди.

Әкәр Дағлыг Гарабағ Ермәнистанын идисә, нә үчүн Ермәнистан һөкумәти ораја хүсуси нүмајәндә һеј'әти көндәрмәк үчүн Азәрбајҹан һөкумәтиндән иҹазә истәјирди?

Дөвләтләр тарихиндә, дөвләтләр тәҹрүбәсиндә елә бир һал олубму ки, һансыса бир дөвләт өзүнүн һансыса шәһәринә, һансыса әјаләтинә нүмајәндә көндәрмәк үчүн башга бир дөвләтдән иҹазә истәмиш олсун?

Белә вә бу кими аддымларла Ермәнистан һөкумәти илк нөвбәдә Дағлыг Гарабаға "мүбаһисәли әрази" статусу верилмәсинә наил олмаг вә беләликлә һәмин амилдән Азәрбајҹанла мүнасибәтләрдә, стратежи планларынын һәјата кечирилмәсиндә истифадә етмәк истәјирди. Азәрбајҹан Ҹүмһуријјәтинин фөвг'әладә елчиси Ә.М.Топчубашов Истанбулда инкилис полковники Тампла илә сөһбәтдә (19 нојабр 1918-ҹи ил) демишди: "Ермәнистан һөкумәтинин

гаршыламаға көндәрмишди". Буну Ирәванда чыхан гәзетләрдән бири 1919-чу ил апрелин 27-дә јазмышды. Бир вачиб чәһәти дә гејд едәк. Ермәнистан Азәрбајчанын Андраниклә әлагәдар тәләбинә һеч бир е'тираз билдирмәмишди. Әкәр Гарабағ вә Зәнкәзур Ермәнистанын олмуш олсајды, Ермәнистан шәксиз чар чәкәрди вә мәнтигә көрә чар чәкмәли иди ки, бу јерләр Ермәнистан әразисидир, Гарабағ вә Зәнкәзурда Андраникин һәрәкәтләринин Азәрбајчана нә дәхли вар, өз дахили ишимиздир вә өзүмүз биләрик; Ермәнистанын дахили ишләринә гарышмајын!

Һәлә Ермәнистан Гарабағ вә Зәнкәзура ачыг иддиа етмирди. Ермәнистан вахт газанмаг, Ермәнистан һөкумәтинә куја "табе олмајан" Андраникин әли илә Дағлыг Гарабағы вә Зәнкәзуру ишғал едиб Азәрбајчаны баш вермиш факт гаршысында гојмаг истәјирди.

Андраникин Азәрбајчан һүдудларына басгыны Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин олдугча ағыр күнләриндә баш вермишди. Азәрбајчанын пајтахты Бакы шәһәри һәлә дүшмән әлиндә иди. Азәрбајчан Чүмһуријјәти һөкумәтинин вәзифәләр вәзифәси пајтахты азад етмәк иди. Бу мәсәлә, М.Ә.Рәсулзадәнин Азәрбајчан һөкумәти адындан августун 27-дә Истанбулдакы Алманија сәфирлијинә көндәрдији нотада дејилдији кими, "Азәрбајчан үчүн јалнызча төвсии-әрази мәсәләси тәшкил етмәјиб бир һәјат вә мәмат (өлүм - Т.К.) шәклини игтисаб" етмишди.[212] М.Ә.Рәсулзадә сентјабрын 6-да Истанбулдан Кәнчәјә телеграм көндәрәрәк Азәрбајчан һөкумәтини хәбәрдар едирди: "Бакы алынмаса, һәр шеј битди. Әлвида, Азәрбајчан".[213]

Нәһајәт, Азәрбајчан һөкумәтинин рәсми мүрачиәти илә Азәрбајчана кәлән түрк го-шунлары

дәстәси инкилис кенералы Томсонун командалнлығы алтында Бакыја кәлди. Томсон һәмин әрәфәдә Әнзәлидә Азәрбајчан нүмајәндәләринә (Н.Јусифбәјов, Ә.Ағаоғлу вә М.Рәфијевә) демишди: "Бизим билдијимиз, Азәрбајчан халгынын араји-үмумијјәсиндән доған доғма бир чүмһуријјәт јохдур. Јалныз түрк командалнлығынын интригасы илә тәшәккүл етмиш бир һөкүмәт вар. Мадам ки, сиз бунун әксини иддиа едијорсунуз, о һалда кәлир, мәһәллиндә тәдгиг, она көрә дә гәрар веририз".[214]

Томсон Бакыја варид олдугда нүмајишкаранә гејд етмишди ки, Бакы Русија империјасынын әразисидир вә мән "Бакыја, 1914-чү ил мүһарибәсинә гәдәр олан сәрһәдләрдә Русија һүдудларына, Русијаја мәхсус олан Гафгаза кәлмишәм". Томсон өзү илә Ирандан Бакыја Бичераховун казаклардан ибарәт дәстәсини дә кәтирмишди. О исә Бакыја кәләр-кәлмәз Азәрбајчан һөкүмәтинә мејдан охумаға башламыш, Бакынын "рус вәтәндашларыны тәкрар ана вәтәнә (Русијаја -Т.К) иадәси илә тәбрик" етмишди.[215]

"Гафгаз татарлары" инкилисләрин "көмәји илә" һакимијјәти белә "әлә кечирмишдиләр", Ч.Ступишин!

Нојабрын 17-дә "ики Бакы варды. Мәһзун мүсәлман Бакысы илә мәмнун христиан Бакысы".[216] Мүттәфиг гошунларын вә Бичераховун кәлишиндән ганадланан монархијапәрәст рус тәшкилатлары һәјасызчасына вә јекәханалыгла азәрбајчанлылара "е'лан етдијиниз истиглалдан истинкаф (имтина - Т.К) единиз вә сизин үчүн шәфаәт едәлим" дејорлар вә мүвәггәтән тәшкил едәчәкләри һөкүмәти-мәһәллијәдә азәрбајчанлылара билнисбә даһа мүһүм бир мөвге тә'мин

бу һөкүмәти таныјачағыны вә она мүһазирәти-таммәдә булуначағыны" бәјан етди.[218]

1919-чу ил јанварын 22-дә Бакыја кәлән Инкилтәрә гошунларынын Балканда вә Гафгазда баш команданы Милтон исә Азәрбајчан һөкүмәтинә инкилис һөкүмәтинин мүнасибәтини билдирмишди. О, Ф.Хојскијә бәјан етмишди ки, "Инкилтәрә һөкүмәти Азәрбајчанын мөвчуд һөкүмәтини јеканә гануни һакимијјәт таныјыр".

Әкәр нәзәрә алсаг ки, Томсон Бакыја кәлмәк әрәфәсиндә Азәрбајчан Чүмһуријјәтини азәрбајчан халгынын үмуми арзусундан доғмајан чүмһуријјәт, Азәрбајчан һөкүмәтини исә "јалныз түрк команданлығынын интригасы илә тәшәккүл етмиш бир һөкүмәт" адландырмышды, онда Томсонун јени бәјанатынын вә Милтонун бәјанатынын әһәмијјәти даһа ајдын олар. Ону да гејд едәк ки, мүттәфиг дөвләтләр команданлығы чох гыса бир мүддәт әрзиндә азәрбајчан халгынын мүасир, инкишаф етмиш вә сивил бир халг олмасыны баша дүшмүшдү. Бу чәһәти Ү.Һачыбәјов гәләмә алмышдыр. О, һәлә мүттәфиг гошунлар Бакыда олдуғу заман, 1919-чу ил мајын 28-дә "Азәрбајчан" гәзетиндә јазмышды:

"Инкилисләр бизим ичимизә кирәркән өзләрини вәһши бир һејван гаршысына чыхмыш бир овчу вәзијјәтиндә сахламаг еһтијатына һеч бир лүзум олмадығыны бир-ики күндән сонра кәмали-тәәччүблә анладылар вә һаггымызда бәсләмәкдә олдуглары нәзәр вә тәсәввүратын билмәмәзлик вә ја дүшмән тәблиғи нәтичәси олараг хәта вә јанлыш олдуғуну да дәрк етдиләр; әминәм ки, буну да дәрк етдиләр ки, истибдад алтында тәрәгги вә тә'алидән чәбрән мәһрум вә чәһаләтә мәһкум едилмиш олан бир милләт, азад олдугдан сонра чох чәкмәз ки, аләм мәдәнијјәт

мүсәлман кәндләрини дағыдыр, әһалисини өлдүрүр, ја гачырдыр... Андраникин гошуну ермәни һөкүмәтинә һеч бир дәхли јохса вә көрдүкләри вәһшиликләрин чавабдеһәндәлији дәхи өз бојнуна исә - о һалда бу Андраник, ермәни чамаәтинин көзүндә "икид" олсун, "гәһрәман" олсун, бизим көзүмүздә ади бир гулдурдур".

Азәрбајчан Чүмһуријјәтини сарсытмаг мәгсәди илә Андраники фитләјән, ону малијјәләшдирән башга гүввәләр дә вар иди. Мәсәлән, Тифлисдә чыхан "Грузиә" гәзети (29 јанвар 1919) кенерал-мајор Андраникин белә мәктубуну чап етмишди:

"Зати-алиләри кенерал Бичерахова.

Зәнкәзур ермәни милли шурасынын үзвләри Аршаг Ширанјан вә Николај Осипов Бакыдан кәләрәк, мәнә милјон манат (1.000000) вердиләр. Бу һагда онлар сизә илтизамнамә верибләр. Ады чәкилән шура үзвләри мәнә дедиләр ки, бу пулу сиз кенерал Багратунинин хаһиши илә вермисиниз. Мәним дәстәми вә бәдбәхт гачгынлары унутмадығыныз үчүн сизә дәрин вә сәмими тәшәккүрүмү билдирирәм"[220]

Бу характерли көмәк вә фитләмәләрдән руһланан Андраник Корусда мөһкәмләнди. Андраник, куја Зәнкәзур кәндли гурултајынын вә Зәнкәзур ермәни милли шурасынын тәклифи илә "силаһлы гүввәләрин баш команданы" олду вә азәрбајчанлылары гылынчдан кечирмәкдә давам етди. Тәкчә бир сәнәд кәтирәк: 1919-чу илин јанварын 10-да Зәнкәзур гәза рәиси М.Намазәлијев гәза мәркәзи Корусдан Азәрбајчан һөкүмәтинә јазырды: "Ермәниләр башда Андраник олмагла, инкилис-франсыз миссијасына вердикләри вә'дләрә хилаф чыхараг, 30 мүсәлман

сахлансын... Идарә етмә үзәриндә инкилис команданлығынын гојачағы нәзарәт јалныз миллијјәтчә инкилис олан шәхс тәрәфиндән һәјата кечириләбиләр".[223]

Ермәнистан һөкүмәтинин е'тиразы, кенерал Томсонун гылығына кирмәк чәһди бир шеј вермәди:

- әввәла, Азәрбајчан һөкүмәти е'тиразы рәдд едәрәк билдирди ки, "һәмин рајонлар Азәрбајчанын шәксиз вә ајрылмаз һиссәсидир" вә Ермәнистанын е'тиразы Азәрбајчанын "суверенлијинә гәсддир, дахили ишләримизә гарышмаг чәһдидир";[224]

- кенерал Томсонун нүмајәндәси Шателворт 1919-чу илин апрелиндә Бакыдан Шушаја кәләрәк ермәниләрдән Азәрбајчан Чүмһуријјәти һакимијјәтини гәбул етмәји, јахуд кенерал А.И.Деникинин јаздығына көрә, "Султановун гануни һакимијјәтини" танымағы тәләб етди;[225]

- Шушада инкилис һәрби миссијасынын разылығы илә кенерал-губернатор Султанов ермәни милли шурасынын башчыларыны тутуб шәһәрдән Тифлисә говду.[226] Ијунун 6-да Јепископ Шаһназаров вә ермәни ичмасынын нүмајәндәләри Султановла көрүшәрәк, Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин һакимијјәтини гәбул етдикләрини билдирдиләр;

- ијулун 30-да Шушаја кәлән баш на-зир Н.Јусифбәјов вә һәрби назир С.Меһ-мандаров ермәни килсәсиндә чөрәк-дузла гаршыланды. Јепископ онлары азәрбајчан дилиндә саламлады;[227]

- мүттәфиг дөвләтләрин Загафгазијада Али Комиссары американ полковники Һаскел Бакыда Н.Јусифбәјова билдирди ки, о, "Гарабағын, о

гаршылыглы мүгавилə јолу илə һəлл етмəјин илк чидди тəчрүбəсидир".[230]

Нојабрын 23-дə Тифлисдə Азəрбајчанла Ермəнистан арасында сүлһ сазиши имзаланды. Разылыға кəлинди ки, (а) бүтүн мүбаһисəли мəсəлəлəр, о чүмлəдəн сəрһəд мəсəлəлəри силаһ күчүнə јох, данышыглар јолу илə һəлл едилмəлидир, (б) сазиш имзаланан андан Азəрбајчан вə Ермəнистан һөкүмəтлəриндəн һеч бири бу вахта гəдəр онун һакимијјəтини танымајан рајонлары силаһ күчүнə өзүнə табе етмəмəлидир.

Азəрбајчан гошун һиссəлəрини Зəнкəзурдан чыхартды. Ермəнистан исə сазиши позду. Зəнкəзура гошун һиссəлəри көндəрди. О заман Гарабағда олмуш инкилис журналисти Скотланд-Лиддел Лондона мə'лумат верирди ки, 23 нојабр сазишинин ардынча, ермəнилəр "Азəрбајчан гошунларынын кетмəсиндəн истифадə едəрəк хаинчəсинə Зəнкəзура мүсəлманлар үзəринə һүчума кечдилəр вə гырха гəдəр мүсəлман кəндини дағытдылар... Ермəнилəр Зəнкəзура бу һүчумларынын мүвəггəти мүвəффəгијјəт газаначағына шүбһə етмирлəр... Лакин бир күн кəлəчəкдир ки, бүтүн мүсəлманлар дүшмəнлəри əлејһинə ајаға галхачаглар вə һəмин күн кəлəндə һеч нə ермəни халгыны хилас едə билмəјəчəкдир".[231]

Инкилис журналисти һəм дə Лондона билдирирди: "Лондонда ермəни бүросу вар. Буна бəнзəр тəшкилатлар Франсада да вə Бирлəшмиш Штатларда да вар. Онларын əн севдији метод əн алчаг реклам үчүн "хрис-тиан" сөзүндəн истифадə етмəкдир. Бурада (Загафгазијада) һəгигəти билирлəр, əкəр ин-килис ичтимаијјəти билмирсə дə, инкилис на-зирликлəри һəгигəти билмəлидирлəр"[232]

јарадаркән "сәсиз-кујсүз" иш көрмәли, (в) комиссија өз фәалијјәтиндә Ермәнистан Республикасынын "адыны" белә дилә кәтирмәмәли иди.

Сәнәддә сонра дејилирди ки, Гарабағда мүлки идарәчилик, јә'ни һакимијјәт јараданлар "Республика адындан һәрәкәт етмәмәлидирләр. Идарәчилији "јерли әһали јерли өзүнүидарә шәклиндә тәтбиг етмәлидир.[235]

Демәли, Ермәнистанын Азәрбајчанын дахили ишләринә гарышмасы, Дағлыг Гарабағда тәхрибатчылығы максимум кизли шәкилдә апарылмалыдыр. Елә тәсәввүр јарадылмалыдыр ки, Дағлыг Гарабағда баш верән һадисәләрдә куја Ермәнистанын һеч бир әли вә иштиракы јохдур, орада кедән бүтүн просесләр Гарабағын јерли әһалисинин өз тәшәббүсүдүр, өз ишидир.

Һәмин тактика Дағлыг Гарабағда дөнмәдән һәјата кечирилирди. 1922-чи илдә Теводросун јаздығына көрә, Ермәнистан һөкүмәти 1919-чу илин ахырларында Дағлыг Гарабағы "азад етмәк үчүн" 19 милјон манат пул ајырды. Емиссарлар һәмин пулла Ирәвандан кәлдикдән сонра Дағлыг Гарабағда "азадлыг" гарышыглығы башланды вә емиссарлар Гарабағ кәндләрини өз авантјураларына чәлб етмәјә киришдиләр.[236] Емиссарларын вә сепаратчыларын тәһрики илә 1920-чи ил мартын 22-дән 23-ә кечән кечә Дағлыг Гарабағда Азәрбајчан һакимијјәтинә гаршы силаһлы чыхыш тәшкил олунду. Шушада, Ханкәндиндә вә дикәр јерләрдә јерләшмиш Азәрбајчан милли орду дәстәләринә гәфләтән һүчум едилди. Ермәни силаһлы гүввәләри һәтта стратежи әһәмијјәтли Әскәран галасыны тутмаға наил олдулар. Бурада Дәли Газарын команданлығы алтында 4 минә јахын ермәни силаһлы гүввәләри чәмләшди.

Бу фачиәнин башлыча сәбәбкары, тәшкилатчысы Ермәнистан иди, дашнаг партијасы иди. Гарабағ ермәни тәһсил мүәссисәләри инспектору Р.Шахназаров апрел ајында Бакыја ермәни јепископу Баграта јазмышды:

"Гарабағын сәадәти Араратын акентләринин әмәлләри илә мәһв едилмишдир. Јухары Гарабағ ермәниләринин бәдбәхтлији үчүн бүтүн мәс'улијјәт дашнаг һөкүмәтинин үзәринә дүшүр. Дашнаг бандаларынын һәрби казармалара вә гараул мәнтәгәләринә алчаг вә хаин басгыны Шушада вә Ханкәндиндә вә дејиләнә көрә хәттбоју ејни вахтда баш вермишди. Јепископ һәзрәтләри, буну бүтүн һәмјерлиләримизә билдирмәк Сизин борчунуздур. Бәдбәхтлијин гаршысыны алмаг үчүн көрдүјүмүз бүтүн ишләр дашнагларын алчаглығы вә сијаси идиотизми илә пуч олду. Ермәни халгы бизим динч јашајышымызы позуб мәһв едәнләри танымалыдыр. Гарабағ ганлы һадисәләр даирәсиндән кәнарда галмалыјды, гала биләрди вә әкәр дашнагларын авантүрасы олмасајды, шүбһәсиз, галарды.

Бүтүн намуслу ишчиләрлә - ермәниләрлә вә мүсәлманларла бирликдә бүтүн күчүнүзү бәдбәхтлијин гаршысыны алмаға верин. Ермәни халгынын дүшмәнләринә - көзәл вә динч Гарабағы мәһв едән дашнаглара лә'нәт олсун".

Һәмин гармагарышыглыгда, апрелин ахырларында "Дағлыг Гарабағын әмәкчи кәндлиләринин доггузунчу гурултајы" Дағлыг Гарабағын Азәрбајчан Чүмһуријјәти һүдудларында олмасы һаггында сазишин күја Азәрбајчан һөкүмәти тәрәфиндән позулмасыны нәзәрә алараг, "Дағлыг Гарабағын Ермәнистан Республикасына бирләшдирилмәсини е'лан" етди.

олмушду. Ону да хатырладаг ки, 1919-чу илдә Ермәнистан Парис сүлһ конфрансына тәгдим етдији тәләбләрдә нә аз, нә чох Түркијәнин једди шәрг вилајәтинә вә дөрд Киликија санчағына, Гарс вә Әрдәһана, бүтүн кечмиш Ирәван губернијасына, о чүмләдән Нахчывана, кечмиш Тифлис губернијасынын чәнуб һиссәсинә вә кечмиш Јелизаветпол губернијасынын чәнуб һиссәсинә, о чүмләдән Дағлыг Гарабаға иддиа етмишди. Бунунла әлагәдар Инкилтәрәнин баш назири Ллојд Чорч билдирмишди ки, ермәниләр Аралыг дәнизиндән Гара дәнизәдәк бөјүк бир әразиләри бир вахтлар мөвчуд олмуш ермәни чарлығына истинад едәрәк тәләб едирләр, лакин бу әразиләрдә ермәниләр әһалинин чох ашағы фаизини тәшкил едирләр.[238] Парис сүлһ конфрансында Азәрбајчан нүмајәндә һеј'әтинин үзвү М.Меһдијев сәрраст демишдир: "Ермәни милләтчиләри вә дөвләт башчылары мөвчуд Ермәнистан әразисини ит илиндә онлара мәхсус олмуш тарихи әрази сәвијјәсинә чатдырмаг кими күлүнч вә хам бир хәјала дүшдүләр".[239]

Инкилтәрәнин харичи ишләр назири Керзон исә, 1920-чи илин мартында Инкилтәрә парламентиндә бәјан етмишди: "Мәнә белә кәлир ки, сиз ермәниләри сәккиз јашында тәмиз вә мә'сум бир гыз кими зәнн едирсиниз. Бу фикирдә чох јанылырсыныз. Һалбуки ермәниләр өзләринин сон вәһши давранышлары илә нә гәдәр ган төкән бир халг олдугларыны гејд-шәртсиз исбат етмишләр".[240]

Дејәсән, бу күн Ступишинләр дә "ермәниләри сәккиз јашында тәмиз вә мәс'ум бир гыз " санырлар!

Мәһз Ермәнистанын Азәрбајчана әрази иддиалары ирәли сүрмәси вахты илә о гәдәр

губернијасынын чәнуб һиссәсинә иддиа ирәли сүрдүләр".[242]

Кимин Дағлыг Гарабаға иддиа ирәли сүрмәси һаггында тарихи һәгигәт Гурко-Крјажинин дедијиндәдир, адыјчәкилән енсиклопедијада ермәни мүәллифләринин өзләринин јаздыгларындадыр.

1988-чи илдә Дағлыг Гарабағ һадисәләринин башланмасы илә әлагәдар ермәни мүәллифләри валы дәјишдиләр. И.Ленски орижиналлыг етмәмишдир, о, садәчә һәмин тәзә ермәни валына ојнамышдыр. Лакин бир мәсәләдә Ленски "орижиналлыг" көстәрмишдир: јазмышдыр ки, о заман (Дағлыг Гарабағ мәсәләсиндә) "дүнја Азәрбајчанын һәрәкәтләринә тәнгиди јанашды вә онун Милләтләр Чәмијјәтинә гәбул олунмасы рәдд едилди".

Бунунла әлагәдар ашағыдакылары демәк лазымдыр:

а) О заман дүнјанын (АБШ, Инкилтәрә, Франса, Алманија вә дикәр дөвләтләрин һөкүмәтләринин) Дағлыг Гарабағ мәсәләсиндә һансы мөвге тутмасы, Дағлыг Гарабағ мәсәләсинә рәсми мүнасибәт билдириб билдирмәмәси, һәмин мәсәлә илә әлагәдар Азәрбајчана, јахуд Ермәнистана тәнгиди јанашыб-јанашмамасы мә'лум дејил. Мә'лум олан одур ки, мүттәфиг дөвләтләрин Загафгазијада Али Комиссары американ полковники Һаскел Азәрбајчанын мөвгејини әдаләтли сајмыш, "Гарабағын, о чүмләдән Зәнкәзурун гәти олараг Азәрбајчана кечмәсини зәрури" һесаб етмишдир. Мә'лум олан одур ки, мүттәфиг гошунларын Бакыда команданы инкилис кенералы Томсон вә онун нүмајәндәләри Дағлыг Гарабағда сепаратизмә гаршы чыхмышлар, Андраники Азәрбајчан һүдудларыны тәрк етмәјә вадар

дијимиз инкилиспәрәст сијасәт нәтичәсиз гуртармышдыр".[245]

1920-чи ил јанварын 11-дә Парис сүлһ конфрансынын Али Шурасы Инкилтәрә харичи ишләр назири Керзонун тәклифи илә Азәрбајчанын вә Күрчүстанын мүстәгиллији де-факто таныды. Аз сонра Ермәнистанын да мүстәгиллији де-факто танынды.

Нәһајәт, Азәрбајчан дикәр јени дөвләтләрлә јанашы, Милләтләр Чәмијјәтинә гәбул олунмасыны хаһиш етмишди. Лакин Азәрбајчан, Ермәнистан вә бир сыра башга дөвләтләр һәлә де-јуре танынмадығындан, онларын Милләтләр Чәмијјәтинә гәбул едилмәси мәсәләси мүвәггәти дајандырылмышды.[246]

Дағлыг Гарабағ мәсәләсинин Азәрбајчанын Милләтләр Чәмијјәтинә гәбул едилмәси мәсәләсинә һеч бир тә'сири олмамышды. Мәһз де-јуре танынмасына көрә Азәрбајчанын Милләтләр Чәмијјәтинә гәбул едилмәси тә'хирә салынмышды. Һәмин сәбәбдән дә Ермәнистан вә Күрчүстан республикалары Милләтләр чәмијјәтинә гәбул олунмамышды.

Абшерон јарымадасына јахынлашан вахт, Әләт стансијасы рајонуна десант чыхартсын.

Сонрасы һамыја мә'лумдур: Совет Русијасы бејнәлхалг нормалары кобудҹасына позараг Азәрбајҹаны ишғал етди. Мүстәгиллији Парис сүлһ конфрансынын Али Шурасы тәрәфиндән вә бир сыра башга дөвләтләр тәрәфиндән артыг танынмыш Азәрбајҹан Ҹүмһуријјәти зорла деврилди. Апрелин 28-дә Азәрбајҹан Совет Сосиалист Республикасы е'лан олунду.

Јени һөкүмәт Дағлыг Гарабағ мәсәләсинә дәрһал мүнасибәт билдирди. Апрелин 30-да Азәрбајҹан Совет һөкүмәти Ермәнистана нота верәрәк, Гарабағ вә Зәнкәзур әразиләрини Ермәнистан гошунларындан тәмизләмәји тәләб етди. Әкс тәгдирдә Азәрбајҹан өзүнү Ермәнистанла мүһарибә вәзијјәтиндә һесаб едәҹәкди. Ејни заманда Гарабағ вә Зәнкәзурда олан Азәрбајҹан гошун һиссәләринә әмр едилди ки, "һүҹум дајандырылсын" вә әлверишли мүдафиә мөвгеји тутулсун.[247]

Лакин Дағлыг Гарабағ мәсәләсинин вә бир сыра дикәр мүстәсна әһәмијјәтли мәсәләләрин һәллиндә Азәрбајҹан Совет һөкүмәтинин башчысы Нәримановун ишини чәтинләшдирән вә мәһдудлашдыран ҹидди амилләр вар иди.

Совет Русијасы Азәрбајҹанын мүстәгиллијини танıдығыны е'лан етмишди. Лакин Азәрбајҹанын мүстәгиллији формал характер дашыјырды. Азәрбајҹан һөкүмәти өз фәалијјәтиндә сәрбәст дејилди:

- артыг ијун ајынын ахырында Ленин "Азәрбајҹанын бүтүн хариҹи вә дахили сијасәтинә рәһбәрлији" Орҹоникидзеjә рәсми һәвалә етмишди.[248] Чох һалларда Орҹоникидзе өз ирадәсини Азәрбајҹан һөкүмәтинә дигтә едир,

- Азәрбајҹан нефт сәнајеси кими әсас вә һәллледиҹи саһә Москванын емиссары Серебровскинин сәрәнҹамына верилмишди. Нәримановун шәһадәтинә көрә, Азәрбајҹанда дөвләт ичәрисиндә дөвләт - "башда крал" Серебровски олмагла "монархија" јарадылмышды.[250]

- РСФСР һөкүмәти аддымбашына Азәрбајҹан һөкүмәтинин суверен һүгугларыны тапдалајырды. Тәкҹә бир факт: 1920-ҹи ил ијунун 29-да, һәлә ССРИ јарадылмадығы бир шәраитдә Ленин Азәрбајҹан халг тәссәррүфаты шурасына белә бир телеграм вурмушду: "Әрзаг Комиссарлығынын алдығы мә'лумата көрә Сизин сәрәнҹамынызда алты мин пуд сыхылмыш гара күрү вардыр вә сиз буну мүстәгил әмтәә мүбадиләси гајдасында хариҹә көндәрмәк истәјирсиниз. Лазым билирик диггәтинизи ҹәлб едәк ки, сизин әмтәә мүбадиләси мәсәләсиндә бизимлә разылашмадан һәрәкәт етмәниз үмуми дөвләт нөгтеји-нәзәриндән арзу едилмәздир".[251]

РСФСР һөкүмәти бир чох һалларда Азәрбајҹанын милли мәнафеләри илә һесаблашмыр, һәтта әрази мәсәләси кими кәскин мәсәләдә Азәрбајҹанын мөвгејини саја салмырды.

Вә саирә...

Һәмин амилләр мүстәгил сијасәт јеритмәкдә Азәрбајҹанын әл-голуну бағлајырды, о ҹүмләдән Дағлыг Гарабағ мәсәләсинин әдаләтли һәллинә мәнфи тә'сир едирди.

Азәрбајҹан Совет Республикасы гурулдугдан бир нечә күн сонра Гарабағда да Совет һакимијјәти е'лан олунду. Дағлыг Гарабағда бу јени шәраитлә әлагәдар јерли дашнаг башчыларындан бири Јеревана мә'лумат вермишди ки, "ермәни кәндләри бизим (дашнагларын - Т.К) һакимијјәтимизи танымагдан имтина

Азәрбајҹана belә мүнасибәт бизи Азәрбајҹанын кениш күтләләри көзүндә ләкәләјәҹәкдир".[255]

Көрүнүр, Москвада Дағлыг Гарабаға даир һансыса башга план чызылырмыш. Бунун конкрет олараг нәдән ибарәт олмасы һәлә там ајдынлашдырылмајыб. "Азәрбајҹана белә мүнасибәт" нәдән ибарәт имиш? Буну Орҹоникидзе ачыгламајыб. Анҹаг Орҹоникидзенин јенә Ростовдан Чичеринә башга бир телеграмы ону демәјә әсас верир ки, Москва Дағлыг Гарабағы вә Зәнкәзуру "мүбаһисәли әрази" е'лан етмәк фикриндә олуб. Һәмин телеграмда дејилир: "Ермәнистанла Азәрбајҹанын мүбаһисәли вилајәтләри һаггында телеграмларынызы јалныз бу кечә алмышам... Әкәр һәмин јерләр (Гарабағ, Зәнкәзур вә Нахчыван -Т.К.) мүбаһисәли галарса, онлары данышыгсыз түркләр тутаҹаглар"[256]

Сонра Орҹоникидзе Дағлыг Гарабағ мәсәләсиндә өз мөвгејини тәкрар етмишди: "Мәним фикрим - Гарабағ вә Зәнкәзур дәрһал Азәрбајҹана бирләшдирилмәлидир. Мән Азәрбајҹаны һәмин вилајәтләрә мухтаријјәт вермәјә мәҹбур едәрәм. ("мәҹбур едәрәм"! - Т.К.) Лакин тәшәббүсү Азәрбајҹан етмәлидир, бу, һеч бир вәҹһлә мүгавиләдә (РСФСР-Ермәнистан мүгавиләсиндә - Т.К.) гејд олунмамалыдыр", "мәсәлә белә һәлл едиләрсә, Азәрбајҹаны башга вилајәтләрдән (Нахчывандан -Т.К.) имтина етмәјә мәҹбур етмәк олар" ("мәҹбур етмәк олар"! - Т.К.)[257]

Орҹоникидзе Бакыја Нәриманова зәнк чалыр: "Гарабағ вә Зәнкәзур барәсиндә индичә Чичеринлә данышдым. Тәклиф едирәм һәмин вилајәтләр дәрһал вә данышыгсыз Азәрбајҹана бирләшдирилсин, сиз башга вилајәтләрә (Нахчыван .Т.К.) иддиаларыныздан әл чәкин вә Дағлыг Гарабаға вә Зәнкәзура мухтаријјәт верин,

"дәрһал вә данышыгсыз Азәрбајҹана бирләшдирилмәси" наминә Нахчывандан имтина етмәк тәләбинә "бәли" десәјди, шүбһәсиз Нахчыванын Ермәнистана верилмәси просеси башлајарды.

Бу да ајдын олур ки, Дағлыг Гарабаға Азәрбајҹан тәркибиндә мухтаријјәт вермәк идејасы Орҹоникидзејә мәхсусдур. Лакин Нәриманов нә јухарыда ады чәкилән телеграмда, нә дә Гарабаға даир 1920-ҹи ил декабра гәдәр олан дикәр мәктуб вә сәнәдләриндә һәмин мәсәләјә мүнасибәт билдирмәмишдир. Еһтимал етмәк олар ки, Нәриманов принсип е'тибари илә Дағлыг Гарабаға мухтаријјәт верилмәсинин әлејһинә олмушдур.

Һадисәләрин сонракы инкишафы, о ҹүмләдән Чичеринин ијунун 29-да Ленинә көндәрдији мәктуб көстәрир ки, Чичерин "мүбаһисәли әразиләр" адландырылан мәсәләдә Азәрбајҹан рәһбәрлијинин мөвгеји илә һесаблашмамышдыр. Јә'гин , Ермәнистана хүсуси рәғбәт көстәрән Чичерин Нахчывандан имтина етмәк шәртилә Дағлыг Гарабағ вә Зәнкәзурун "дәрһал вә данышыгсыз Азәрбајҹанла бирләшдирилмәси" һаггында Орҹоникидзенин тәклифинә дә е'тинасыз јанашмышдыр. Ола билсин, Нәримановла Чичерин шәхси мүнасибәтләриндәки кәркинлик вә һабелә, РСФСР Харичи Ишләр Комиссары мүавини Гараханын (Гараханјан) өз комиссары Чичеринә тә'сири Чичериндә Азәрбајҹана мәнфи мүнасибәт формалашдырмышды.

Ленинә мәктубда Чичерин һәр шејдән әввәл Нахчыван әтрафында түрк һәрби һиссәләринин пејда олмасы барәдә Мдиванидән телеграм алдығыны вә куја "түркләрин Азәрбајҹан истигамәтиндә һәрәкәт етмәләрини" мә'лумат верирди.

Садаланан рајонларын "даим Ермәнистана мәнсуб олмасы" һаггында фикир тарихи фактлары билмәмәк нәтичәсиндәнми јаранмышды? Һәтта беләдирсә дә, бу, РСФСР Халг Харичи Ишләр Комиссарына шәрәф кәтирмир. Тутдуғу вәзифәјә көрә вә галдырдығы мәсәләнин кәскинлијинә көрә Чичерин һеч олмаса јахын кечмишин фактларындан, дејәк ки, Азәрбајчанын Гарабағ вә Нахчыван ханлыгларынын мөвчуд олмасы вә бу ханлыгларын мәһз мүсәлман ханлыглары кими Русија һакимијјәтини гәбул етмәләри фактларындан хәбәрдар олмалыјды. О, мәсәлән, хәбәрдар олмалыјды ки, Русија императору мәһз "Шушалы вә Гарабағлы Ибраһим ханын... вә онун варисләринин өлкәсинин бүтөвлүјүнү сахламаға өз император зәманәтини" вермишди.

Дејилән јерләрин "һәмишә Ермәнистана мәнсуб олмасы" һаггында фикир Чичеринә кәнардан, ола билсин, мүавини Гарахан тәрәфиндән тәлгин едилибмиш.

Мәктуб јазылан заман һәмин јерләрин кимин әлиндә олмасы һаггында мәсәләдә болшевик Чичерин кимә е'тибар етмишди: "Нахчыван бир нечә ајдыр үсјанчыларын-мүсәлманларын әлиндәдир", Гарабағ вә Зәнкәзур "өзләрини Азәрбајчан Совет Республикасынын тәркиб һиссәси сајырлар" дејән болшевик Орчоникидзејәми; "Гарабағ вә Зәнкәзур шәксиз Азәрбајчан вилајәтләридир", "тамамилә мүсәлманларла мәскунлашмыш Чулфа вә Нахчыван рајонлары бир илдән артыгдыр ки, јерли әһалинин күчү илә дашнаг һөкумәтиндән горунурлар" дејән болшевик Нәримановамы, јахуд дашнагларамы?

Сонунчулара.

Чичерин РСФСР Харичи Ишләр Комиссары кими билмәмиш олмазды ки, мәсәлән,

Дeмәли, һәр шеј Ермәнистан нечә истәјирсә елә дә һәлл олунмалы иди. Чичеринин мәнтиги белә иди!

Чичерин тәклиф едирди ки, "Түркијә тәһлүкәси" илә әлагәдар артыг тутулмуш Шуша вә Чәбрајыл рајонлары илә кифајәтләнилсин вә "Ермәнистанын һәр һансы јени һиссәләринин, һәтта онлар мүбаһисәли сајылырса да, тутулмасындан имтина едилсин".

Бу, Чичеринин фикринчә, Ермәнистанла мүгавилә бағламағы "асанлашдырарды". Чичерин һәмин мүгавиләни "мүмкүн гәдәр тез бағламағы" вачиб сајырды. Артыг Совет һакимијјәти Ермәнистанын да гапысыны дөјүрдү. Түркијәнин Москвада елчиси Әли Фуад Пашанын јаздығына көрә, о заманлар Ленин өзү Түркијә нүмајәндәләри илә сөһбәтдә демишди ки, "һәм Ермәнистанын, һәм дә Күрчүстанын чох јахын бир заманда истәдијимиз бир шәклә кирәчәјинә шүбһә јохдур". Сөһбәтин нәдән кетдијини анламаг чәтин дејил. Чичерин ә'ла билирди ки, Азәрбајчандан сонра нөвбә Күрчүстанын вә Ермәнистанындыр. Ахы, Чичерин өзү Азәрбајчан, Күрчүстан вә и.а. милли һакимијјәтләрини зорла девириб, бурада Совет һакимијјәти гурмаг планынын әсас мүәллифләриндән бири иди. Белә олдуғу һалда бәс нә үчүн Чичерин Ермәнистанла мүгавилә бағламағы сүр'әтләндирирди?

Мә'лум дејил. Бәлкә ермәнипәрәст Чичерин Азәрбајчанын зәрәринә вә Азәрбајчан әразисини Ермәнистана күзәштә кетмәклә Ермәнистан-Азәрбајчан әразиләрини вә сәрһәдләрини мүәјјәнләшдирмәк вә беләликлә Азәрбајчаны баш вермиш факт гаршысында гојмаг вә кәләчәк Совет Ермәнистаныны "мүбаһисәли әразиләр" проблеминдән азад етмәк истәјирмиш?

Легранын иштиракы илә ичласы олду. “Гарабағдан мә’рузә” динләнилди. Мә’рузәдә дејилирди: “Дашнагларын әсас дајағы түркијәли ермәни гачгынларыдыр. Дро өз дәстәси илә Гарабағдан Зәнкәзура гачмышдыр... (Гарабағ) ермәни кәндлиси Ермәнистанын тәркибинә дахил олмаг истәмир... Һазырда мәркәзин ирәли сүрдүјү мәсәлә анлашылмаз ишдир... Биринчи нөвбәдә гачгынлар мәсәләсини һәлл етмәк лазымдыр, чүнки ермәни гачгынлар Ермәнистана гајытмаға разы дејилләр...”[261]

“Мә’рузәнин әсас мүддәалары гәбул едилди”. Бүро протоколунда мә’лумат бу гәдәрдир.

Ијулун 10-да Нәриманов, РК(б)П МК Гафгаз бүросунун үзвү Мдивани, Азәрбајчан К(б)П МК үзвләри Микојан, Нанејшвили, XI Гызыл Орду ҺИШ үзвләри Весник, Левандовски вә Михаилов РК (б)П МК-нә “Зәнкәзур вә Гарабағ мәсәләсинә даир ваһид фикир” билдирдиләр. Телеграмдан ајдын олур ки, РСФСР-ин Ермәнистанла апардығы данышыгларда “Зәнкәзур вә Гарабағ мәсәләси” мүзакирә олунурмуш. Азәрбајчанын тәмсил олунмадығы һәмин данышыгларда “Зәнкәзур вә Гарабағын нејтраллашдырылмасы, јахуд дашнаглара верилмәси” нәзәрдә тутулурмуш. Бунунла да әлагәдар ашағыдакы “ваһид фикир” РК(б)П МК-ја чатдырылды:

1. “Гарабағ мүсават һөкумәти дөврүндә бүтүнлүклә Азәрбајчан тәркибиндә олмушдур”. Хатырладылмышды ки, һәлә о заман 1919-чу илин августунда, Гарабағ ермәниләринин кәндли гурултајы Дағлыг Гарабағы Азәрбајчан һүдудларында һесаб етмишди.

2. “Гарабағ вә онун дағлыг һиссәси... кеткедә совет гурулучуғунун дајағы олурлар”.

алмамыш вә Легран илә бирликдә (Легран илә бирликдә!) ијулун 14-дә Бакыдан Чичеринә ашағыдакы мәзмунда телеграм көндәрмишди: “Мәсәләни Азәрбајҹаны гисмән тә’мин едә биләҹәк белә бир гајдада һәлл етмәји зәрури сајырыг: Гарабағ тамамилә вә данышыгсыз Азәрбајҹана бирләшдирилир. Зәнкәзур мүбаһисәли е’лан олунур. Галан вилајәтләр (Нахчыван - Т.К.) Ермәнистанда галыр”.[263]

Орҹоникидзе “Азәрбајҹанын бүтүн хариҹи вә дахили сијасәтинә рәһбәрлији” белә һәјата кечирирди! Азәрбајҹан рәһбәрлијиндән хәбәрсиз нәјин Азәрбајҹаны “гисмән тә’мин едәҹәјинә” тә’минат верир, нәји кимә вериб вермәмәји, нәјин мүбаһисәли е’лан олунмасыны һәлл едирди. Диггәти бир дә о ҹәлб едир ки, дүнән, сырағa күн “Зәнкәзур дәрһал Азәрбајҹана бирләшдирилмәлидир” дејән шәхс, бу күн Зәнкәзуру “мүбаһисәли әрази” е’лан едир! Билинмир, Орҹоникидзе кими тәмсил едир, Совет Азәрбајҹанынымы, јахуд буржуа Ермәнистанынымы?!

Ијулун 15-дә МК бүросу Орҹоникидзе вә Лeгранын иштиракы илә “Ермәнистанла сүлһ һаггында мәсәлә” мүзакирә едир. Иҹласын стенографик јазысы јохдур. Она көрә мәсәләнин нә илә әлагәдар мүзакирәјә гојулмасы, иҹлас иштиракчыларынын конкрет мөвгеләри, орада кедән фикир мүбадиләси вә мүбаризә һаггында гәти фикир сөјләмәк имкан хариҹиндәдир. Јалныз бүрода гәбул олунан гәрары изаһ етмәклә кифајәтләнмәли олуруг.

Гәрарын там мәтни беләдир:

“1. Гарабағла Зәнкәзур Азәрбајҹана бирләшдирилмәлидир.

тутулмасыны Москваја хәбәр верди. Нахчыван ингилаб комитәси Ермәнистан һөкүмәтинә сүлһ данышыгларына башламағы тәклиф етди. Ҹаваб олараг Ермәнистан һәрби назири "Нахчыванын Ермәнистана данышыгсыз итаәт етмәсини" тәләб етди. Шуша шәһәриндән XI Гызыл Орду 28-ҹи дивизијасы гәраркаһынын рәиси Фроловун Бакыја телеграфла вердији мә'лумата көрә, Ермәнистанын шәртләри нә аз, нә чох белә иди:

"Нахчыван гәзасы әһалиси Ермәнистан һөкүмәтинә данышыгсыз итаәт етмәли, једди мин түфәнк вә һәр түфәнкә 80 күллә, бүтүн пулемјотлары, сурсаты, үч јүз мин пуд буғда, ондан јүз әлли мин пуд әвәзсиз, 300 јәһәрли ат, 200 баш иш һејваны вермәлидир. Иҹра мүддәти 48 саат".

Нахчыван ингилаб комитәсинин сәдри М.Бәкташи Ермәнистанын ултиматумуну рәдд етди. Ејни заманда XI Гызыл Орду команданлығы августун 1-дә Ермәнистана хәбәрдарлыг етди ки, Ермәнистан Нахчыван рајонунда фәал һәрби әмәлијјатлары дајандырмаса, бир сыра сарсыдыҹы зәрбәләрлә ҹаваб вериләҹәкдир. Ермәнистан бу хәбәрдарлыға мәһәл гојмады. Августун әввәлләриндә XI Гызыл Орду 28-ҹи дивизијасынын сүвариләри Нахчыван шәһәринә һүҹум едән ермәни һиссәләрини кери отуртдулар. Шаһтахты рајонунда да ермәни һиссәләри мәғлубијјәтә уградылды.

Белә бир шәраитдә, августун 10-да РСФСР илә Ермәнистан арасында мүвәггәти сүлһ сазиши имзаланды. Сазишә көрә, Шаһтахты вә Ҹулфа, һабелә Шаһтахты-Ҹулфа дәмирјолу Ермәнистан ишғалында галырды Дәмирјолундан Ермәнистан һәрби мәгсәдләр үчүн истифадә етмәмәли иди.

"Биз, ермәниләрлә бир сазиш јапдыг. Мәтнини бу күн гәзетләрдә јајынладыг. Бу сазишә көрә, Нахчыван ордумузун (РСФСР ордусунун-Т.К.) вә Шаһтахты гәсәбәси илә Чулфа, Шаһтахты дәмирјол хәтти Ермәнистанын ишғалында галачагдыр. Анчаг бу тәдбир кечичидир".

Нүмајәндә һеј'әтинин башчысы Бәкир Сами бәј дәрһал е'тираз етмишди . "Чичерин, гыса бир: Кечичи бир шејдир, гәти дејилдир деди".

Чичерин "Сарыгамыш илә Шаһтахтынын түркләр тәрәфиндән гәти бичимдә ишғалыны гәбул едирди. Бу ишғал сырасында ермәниләрин гәтлинә мејдан верилмәмәсинә тә'минат истәјирди. Бәкир Сами бәј, һәмин истәјә бу чавабы вермишди.

- Силаһсыз ермәниләрин өлдүрүлмәси хатиримиздән белә кечмәз,... Гарсда, Нахчыванда вә Шаһтахтыда мүсәлманлара гаршы сүрдүрүлән гәтлә сон вермәк лазымдыр".

Түркијә нүмајәндә һеј'әти Ленинлә көрүшдә дә Совет һөкүмәтинин "Нахчыван- Шаһтахты дәмирјолуну Ермәнистана тәслим етмәсинин һејрәт вә үзүнтүләримизә сәбәб олдуғуну" вурғуламышды. Буна мүнасибәтини билдирән Ленин демишди:

"Бәли, бунда бир һагсызлыг вә хәта олду. Бунунла бирликдә мәсәлә инчәләнмәкдә олуб үч-дөрд күн ичәрисиндә ујғун бир чөзүм булуначағындан умутлујам".

Нахчыван мәсәләсиндә Нәримановун принсипиал мөвгеји, онун адындан Б.Шаһтахтинскинин Москвада атдығы аддымлар Русија-Түркијә Москва данышыгларында Түркијә нүмајәндәләринин сечдији хәтт Москванын Нахчыван мәсәләсинә мүнасибәтинин дәјишмәсинә вә нәтичә е'тибари илә Нахчывана Азәрбајчан

Бу икили мөвге Сталинин талејүклү мәсәләјә нечә конјуктур вә јүнкүл јанашмасыны көстәрир. Һәм дә куја Нахчыван мәсәләсинин Ерменистанын зиддинә һәллиндә Сталинин "ән габа тәзјиг" етмәси барәдә иддианы тәкзиб едир.

Ән башлычасы, Сталинин беле чавабы Орчоникидзеје вә башгаларына әсас верирди ки, сабаһ Ерменистанда совет һакимијјәти гуруланда Нахчыванын вә Зәнкәзурун Ерменистана верилмәси мәсәләсини тәзәдән ирәли сүрсүнләр.

Белә дә олду, Ерменистанда Совет һакимијјәти е'лан олунмасы мүнасибәтилә Азәрбајчан К(б) П МК-сы нојабрын 30-да гәрар гәбул етди. Нојабрын 4-дә гәбул олунмуш гәрара зидд олараг Зәнкәзурун Ерменистана верилмәси е'лан едилди (Демәк лазымдыр ки, бу гәрара бахмајараг, Азәрбајчан һөкүмәти Зәнкәзуру Азәрбајчан тәркибиндә сахламаға чалышмышды. Һәмин истигамәтдә ахырынчы чәһдләрдән бири 1921-чи илин мајында едилмишди. Азәрбајчан МИК-си мајын 30-да Нәримановун иштиракы илә "Зәнкәзур гәзасында вәзијјәт һаггында" мәсәлә мүзакирә едәрәк, гәрара алмышды: "Зәнкәзур бандалары ләғв олунанадәк Зәнкәзур (Губадлы) гәзасы үчүн Шушада хүсуси инзибати - тәсәррүфат аппараты тәшкил олунсун, һәмин әрази бандалардан тәмизләнән кими, дәрһал аппарат Корусда јерләшдирилсин".)[265]

30 нојабр тарихли гәрарда Нахчыван мәсәләсинә әсла тохунулмамышды. Лакин һәмин гәрар әсасында һазырланыб декабрын 1-дә Нәриманов тәрәфиндән е'лан едилән Бәјаннамәдә Зәнкәзурла јанашы, "Нахчыван гәзасы әразисинин Совет Ерменистанынын ајрылмаз һиссәси" олмасы билдирилди.

Нахчыванын Мухтар республика статусунда Азәрбајҹанын тәркибиндә галмасына сәс верди.

Демәли, Ермәнистан һөкүмәтинин разылығы вә Нахчыван әһалисинин өз ирадәси илә Нахчыванын Азәрбајҹан тәркибиндә галмасы мәсәләси һәлл едилди. 1921-ҹи ил мартын 16-да Москва РСФСР илә Түркијә арасында бағланан мүгавилә артыг баш вермиш факты тәсдиг етди. Русија вә Түркијә Нахчыванын Азәрбајҹанын протектораты алтында мухтаријјәтә малик олмасыны тәсбит етдиләр.

Нахчыванын бу статусу дикәр бир бејнәлхалг мүгавиләдә дә - Русија, Түркијә, Азәрбајҹан, Күрҹүстан вә Ермәнистанын 1921-ҹи илин октјабрында имзаладыглары Гарс мүгавиләсиндә тәсдигләнди вә тәсбитләнди.

Балајан јазыр ки, Москва мүгавиләси илә куја "нәинки Түркијә, һәм дә Русија Нахчыван үзәриндә протекторат алмышдыр" О, һәм дә ҹидди бир әда илә әлавә един: " о заманлардан Русијанын Нахчыван үзәриндә протектораты олмамышдыр ... Москванын протектораты һаггында артыг һамы унутмушдур, о ҹүмләдән Русијанын өзүндә унутмушлар".

Белә де! Лакин мүгавиләнин мәтни Балајаны ифша едир: Һәмин мүгавилә Нахчыван үзәриндә протектораты нә Түркијәјә, нә дә Русијаја јох, мәһз Азәрбајҹана вермишдир! Мүгавиләнин һәмин маддәси беләдир: "Мүгавилә бағлајан тәрәфләр разыдырлар ки, Нахчыван вилајәти, бу Мүгавиләнин I (с) әлавәсиндә көстәрилән сәрһәдләрдә Азәрбајҹанын протектораты алтында мухтар әразидир, бир шәртлә ки, Азәрбајҹан бу протектораты үчүнҹү бир дөвләтә күзәштә кетмәјәҹәкдир".

гарларын әһвал-руһијјәсинин характеризә едилмәсиндә фикримҹә, Нәриманов ¾ һаглыдыр".

"Ермәни мәсәләси" илә әлагәдар Нәриманов јазмышдыр: "Мән сизи хәбәрдар етмәлијәм: Чичерин јолдаш Шәрг мәсәләсини долашыг салыр, о ермәни мәсәләси илә һәддиндән артыг марагланыр вә ермәни мәсәләси үзүндән түркләрлә әлагә кәсилсә, нә баш верәҹәјини нәзәрә алмыр. Мән гәти билдирирәм: Гафгазда (Дағыстан вә Күрҹүстанда) јаранмыш шәраитдә әкәр Азәрбајҹаны сахламаг истәјириксә, биз нечә олурса олсун түркләрлә мөһкәм иттифаг бағламалыјыг". Ленин Сталинә тапшырмышды ки, "МК-нын бүтүн үзвләрини" Нәримановун мәктубу илә таныш етсин.

Февралын 21-дә Ленинә көндәрдији башга бир мәктубда Нәриманов бир даһа гејд едирди ки, "Түркијәнин нүмајәндә һеј'әти илә данышыгларда ермәни мәсәләси рол ојнамамалыдыр".

РСФСР - Түркијә мүгавиләси һазырланыб имзаланаркән, Нәримановун фикирләри нәзәрә алынмышды. Гәти демәк олар ки, һәм Нахчыванын Азәрбајҹан протектораты алтында мухтар әрази статусу алмасында, һәм дә бу статусун бејнәлхалг танынмасында Нәриманов һәлледиҹи рол ојнамышдыр.

Беләликлә, Ермәнистанын Нахчывана јијәләнмәк ҹәһди боша чыхды.

Дағлыг Гарабағ мәсәләсинә гајыдаг. АК(б)П МК тәшкилат бүросунун вә сијаси бүросунун нојабрын 30-да гәбул етдији гәрарда дејилирди: "Гарабағын дағлыг һиссәсинә өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һүгугу верилир".[266]

Бу принсипиал гәрар декабрын 1-дә Нәримановун е'лан етдији Бәјаннамәдә дә өз әксини тапды.

Лакин илкин мәнбә - көстәрилән Бәјаннамәнин елә о заман Бакыда, сонра Јереванда чап едилмиш мәтни көстәрир ки, Орҹоникидзенин нитгиндә вә Москваја көндәрдији мә'луматда һәгигәтән сәһвә јол верилмишдир.

Буну әсас сәнәд олан Бәјаннамәнин мәтни илә јанашы башга сәнәдләр дә тәсдиг едир. Елә Бәјаннамә гәбул едилән күн, јә'ни декабрын 1-дә Орҹоникидзе бир баша әлагә илә Назаретјана билдирмишди ки, бу күн Бакыда Советин тәнтәнәли иҹласы олду. Нәриманов Азәрбајҹан һөкүмәтинин бәјанатыны охуду. Орада көстәрилир ки, "Дағлыг Гарабағ ермәниләринә өз мүгәддаратыны тә'јин етмәк һүгугу верилир".[268] Орҹоникидзе буну кениш тәблиғ етмәји Назаретјандан хаһиш етмишди. Башга бир факт. 1921-ҹи ил ијунун 27-дә Нәриманов бирбаша әлагә илә Тифлисдә олан хариҹи ишләр комиссары М.Д.Һүсејнова тапшырмышды ки, Дағлыг Гарабағ барәдә Гафгаз бүросуна чатдырсын: "Әкәр онлар мәним Бәјаннамәмә (1 декабр тарихли Бәјаннамәдә -Т.К.) истинад едирләрсә, орада һәрфән белә дејилмишдир: "Дағлыг Гарабаға өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һүгугу верилир"[269] Бир сәнәдә дә мүраҹиәт едәк. Загафгазија коммунист тәшкилатларынын I гурултајына (1922-ҹи ил феврал ајы) Гафгаз өлкә комитәсинин сијаси мә'рузәсиндә дејилирди ки, Дағлыг Гарабағ мәсәләсинин "һәлли әһалинин өз ихтијарына верилир".[270]

Тәкзиб олунмаз фактлар беләдир. Лакин ермәни мүәллифләри гатыға гара дејәрәк иҹтимаи рә'ј јаратмаг мәгсәдилә сахтакарлыгларыны давам етдирирләр. Дејирләр, бах, Азәрбајҹан өзү 1920-ҹи илин декабрын 1-дә Дағлыг Гарабағы Ермәнистанын тәркиб һиссәси е'лан етмишдир,

1921-чи ил ијун ајынын 3-дә Гафгаз бүросу гәрара алды:

"5. Ермәнистан һөкүмәтинин бәјанатында Дағлыг Гарабағын Ермәнистана мәнсуб олмасыны көстәрмәк..." Һәмин гәрар Азәрбајчанда чап едилмәјиб. Ермәниләр ону јухарыда кәтирилән шәкилдә чап едибләр. Гәрарын там мәтни нечәдир, о нечә гәбул олунуб, мүзакирәдә Азәрбајчан нүмајәндәләри иштирак едибми, онларын гәрара мүнасибәти нечә олуб? Мә'луматым јохдур.

Академик Ч.Гулијев мәсәләјә мүәјјән ајдынлыг кәтирмишдир. Онун фикринә көрә, ијунун 3-дә Гафгаз бүросу Зәнкәзурда дашнаг групларынын тезликлә ләғв едилмәси һаггында гәрар гәбул етмишдир. Һәмин гәрарда Гафгаз бүросу "күја тактики мүлаһизәләри нәзәрә алмагла" Ермәнистан һөкүмәтинин бәјанатында Дағлыг Гарабағын Ермәнистана мәнсуб олмасыны көстәрмәји лазым билмишди.

Гафгаз бүросунун бу "дәлили" әлбәттә, сахта дәлил иди, гәрар гәбул едәнләрин гејри чиддилик әламәти иди, ушаг ојунуну хатырладан сијаси ојун иди.

Артыг гејд олундуғу кими, 16 март 1921-чи ил тарихли РСФСР-Түркијә мүгавиләси илә Нахчыванын Азәрбајчан протектораты алтында мухтаријјәти танынмышды. Бу, Орчоникидзенин узун мүддәт әрзиндә Нахчываны Ермәнистана вермәк уғрунда көстәрдији чәһдин боша чыхмасы вә ејни заманда Нахчываны Азәрбајчан тәркибиндә сахламаг уғрунда Нәримановун јеритдији сијасәтин гәләбәси демәк иди. Ола билсин, Орчоникидзе Нахчыван барәсиндә өз сијасәтинин ачыг уғурсузлуғуна көрә Дағлыг Гарабағ һаггында 3 ијун тарихли гәрарла Нәрима-

суала ермәни мүәллифләри чаваб вермәјибләр вә инди дә верә билмирләр.

Ермәнистан һөкумәтинин декретиндә ики ағ јалана јол верилмишдир.

Јаландан бири одур ки, куја Азәрбајчанын 1 декабр тарихли бәјанаты Дағлыг Гарабағы Ермәнистанын "ајрылмаз һиссәси" е'лан едиб.

Һалбуки бәјанат јалныз вә јалныз Дағлыг Гарабағын әмәкчи кәндлиләринә өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һүгугу вериб.

Икинчи јалан.

Куја Дағлыг Гарабағы Ермәнистана бирләшдирмәк, ону Ермәнистанын тәркиб һиссәси е'лан етмәк һаггында Азәрбајчан һөкумәти илә Ермәнистан арасында һансыса сазиш, разылашма олуб.

Гәти белә шеј јохдур.

Ијунун 25-27-дә Тифлисдә Загафгазија республикаларынын сәрһәдләрини мүәјјәнләшдирмәк үзрә конфранс кечирилир. Ч.Гулијевин јаздығына көрә, конфрансда чыхыш едән Ермәнистан нүмајәндәси Бекзадјан дил төкүр: "үмуми һәмрәјлик, бир дәфәлик ән сәмими, достлуг гаршылыглы мүнасибәтләринин јарадылмасы наминә" Ермәнистана "мүәјјән әрази күзәштләри олунсун". Бекзадјан билдирир ки, Москвада онунла вә Мјасниковла сөһбәтдә Сталин бу фикирә "там шәрик" олмушдур.

Азәрбајчан вә Күрчүстан нүмајәндәләри Бекзадјанын тәклифини гәбул етмирләр, әрази мәсәләләри һәлл олунмамыш галыр. Ијунун 26-да Орчоникидзе вә Киров телеграмда Нәримановдан хаһиш едирләр ки, тә'чили олараг АК(Б) П МК сијаси бүросу вә Халг комиссарлары Совети Гарабағ мәсәләсинә бахсын.

Һәмин ан телефона кәлән Нәриманов Һүсејнова билдирди: "Дејин ки, бу, Сијаси бүронун вә тәшкилат бүросунун рә'јидир. Әкәр онлар мәним бәјанатыма (1 декабр бәјанаты -Т.К.) истинад едирләрсә, орада һәрфән белә дејилмишдир: Дағлыг Гарабаға өз мүгәддәратыны сәрбәст тә'јин етмәк һүгугу верилир."

Вә бир дә Нәриманов Һүсејнова хәбәр верди: "Дүнән Серго јолдашла сөһбәт етмишәм, о бир баша деди ки, Гарабағ мәсәләси бүтүн Совет республикаларынын шәрәф ишидир вә ону елә һәлл етмәлијик ки, бу ахырынчы дәфә олсун, јә'ни мән дүнән сизә дедијим шәкилдә" һәлл едилмәлидир.[273] Бурадан ајдын олур ки, Нәриманов әввәлки күн, ијулун 26-да Дағлыг Гарабағ һаггында гәти фикрини артыг Һүсејнова чатдырыбмыш.

Һүсејновун Нәриманова дедији ашағыдакы сөзләр хүсуси мараг доғурур: "Бир тәрәфдән Ермәнистан Халг комиссарлары Совети бизим хәбәримиз олмадан бәјанат верир вә өз фөвг'әладә комиссарыны Гарабаға көндәрир. Һәрчәнд ермәни јолдашлар иддиа едирләр ки, бүтүн бунлар бизим разылығымыз илә едилир вә биз бунлардан хәбәрдарыг. Дикәр тәрәфдән биз онлара телеграм көндәрәрәк, онларын гәрарларыны демәк олар ләғв едирик."[274]

Демәли, нә Нәримановун, нә дә харичи ишләр комиссары Һүсејновун Дағлыг Гарабағ һаггында Ермәнистан декретинин верилмәсинә разылыглары олмајыб, бундан үмумијјәтлә хәбәрсиз олублар. Бу һагда Азәрбајчан рәһбәрлијинин һеч бир гәрары да олмајыб.

Лакин биз нәзәрә алсаг ки, ермәниләрин дедикләриндә һәгигәт вар, һәм онларын декрети, һәм дә Дағлыг Гарабаға фөвг'әладә комиссар көндәрмәләри Азәрбајчанын разылығы илә едилиб,

мәсәлә (Дағлыг Гарабағ мәсәләси -Т.К.) һәр һалда ачыг галыр". Бунунла бирликдә ултиматум характери дашыјан бир гәрар гәбул едилди. Нәриманов вә Мјасникова тәклиф олунурду ки, телеграмы "алан кими дәрһал Гафгаз бүросунун фөвг'эладә пленумуна кәлсинләр". Дејилирди ки, Гафгаз бүросунун 6 үзвү Тифлисдәдир. Әкәр кәлмәсәниз һәмин 6 үзвүн гәрары "мәчбури һесаб едиләчәкдир, она көрә сизин дәрһал кәлмәјинизи тә'кид едирик".[275]

Ијулун 4-дә Гафгаз бүросунун Сталинин иштиракы илә ичласы олду. "Гарабағ мәсәләси" мүзакирә едилди. Дејәсән, ичласын стенограмы јохдур. Она көрә мәсәләнин мүзакирәсинин тәфсилаты, кимләрин чыхыш етмәси вә нә демәси барәдә данышмаг гејри-мүмкүндүр. Ичласын протоколундан мә'лум олан одур ки, сәсә 4 мәсәлә гојулмушдур:

"а) Гарабағы Азәрбајчанын һүдудларында сахламаг (сахламаг! -Т.К.)

б) бүтүн ермәни вә мүсәлман әһалисинин иштиракы илә бүтүн Гарабағда рә'ј сорғусу кечирмәк.

в) Гарабағын дағлыг һиссәсини Ермәнистан тәркибинә дахил етмәк (дахил етмәк! -Т.К.).

г) јалныз Дағлыг Гарабағда, јә'ни ермәниләр ичәрисиндә рә'ј сорғусу кечирмәк."[276]

Гарабағын Азәрбајчан һүдудларында сахланмасына Нәриманов, Махарадзе вә Назаретјан сәс верир. (әлејһинә -Орчоникидзе, Киров, Мјасников вә Фигатнер). Бунунла Орчоникидзе өзүнүн узун мүддәт ардычыл оларак јеритдији хәттә - Дағлыг Гарабағы дәрһал вә данышыгсыз Азәрбајчанла бирләшдирмәк, Дағлыг Гарабаға мухтаријјәт вермәк хәттинә дөнүк чыхыр, ачыг-ашкар принсипсизлик көстәрир.

мәнафеләри мүдафиәсиндә мөһкәм дајанмасајды, Азәрбајчан үчүн, бүтүн кәләчәк нәсилләримиз үчүн тәһгиредичи вә биабырчы олан һәмин гәрар гүввәјә минәрди. О заманлар партија гәрарынын нә демәк олдугуну, һансы күчә малик олдугуну һамымыз јахшы билирик.

Нәриманов сусмајыб! Протокол сәтирләри бәләдир: "Нәриманов јолдашын бәјанаты: Гарабаг мәсәләсинин Азәрбајчан үчүн әһәмијјәтини нәзәрә алараг, ону РКП МК-нын гәти һәллинә вермәји зәрури сајырам".[278] Нәримановун бу бәјанатына мүвафиг дә гәрар гәбул олунду: "Гарабаг һаггында мәсәлә чидди фикир ајрылыгы догурдугуна көрә РКП МК Гафгаз бүросу һәмин мәсәләни РКП МК-нын гәти һәллинә вермәји лазым билир".[279]

Мәсәләнин РКП МК-сы илә разылашдырылмасы, јахуд нечә разылашдырылмасы һаггында мә'лумат јохдур. Бу бәллидир ки, ертәси күнү, ијулун 5-дә Гафгаз бүросу ашагыдакы адда мәсәлә мүзакирә етмишдир: "Орчоникидзе вә Назаретјан әввәлки пленумун Гарабаг һаггында гәрарына јенидән бахмаг һаггында мәсәлә галдырырлар"[280]. Орчоникидзе өзү!

Мәсәлә үзрә гәрара алынды: "Јухары вә ашагы Гарабагын игтисади әлагәләрини, јухары Гарабагын Азәрбајчанла даими әлагәләрини вә мүсәлманларла ермәниләр арасында милли сүлһүн зәрурилијини нәзәрә алараг, Дагլыг Гарабагы Азәрбајчан ССР һүдудларында сахламаг (сахламаг! -Т.К.), Дагլыг Гарабага

бајчан һөкүмәти истефа верәчәкдир. Мәһз Нәримановун тәкиди илә ијулун 4-дә Дағлыг Гарабағ мәсәләсини Мәркәзин "гәти һәллинә вермәк" гәрара алынмышды. Бу демарш да, истефа мәсәләси дә "шылтаглыг" дејилди, Дағлыг Гарабағ мәсәләсиндә ардычыл принсипал мөвге иди, Азәрбајчан мәнафеләринин һәр шејдән, о чүмләдән шәхси репутасијадан, һөкүмәт башчысы күрсүсүндән үстүн тутулмасы демәк иди.

"Нагорный Карабах. Историческая справка" китабынын јүксәк елми рүтбәли мүәллифләри (Галојан, Барсегов, Бархударјан, Микаелјан, Мурадјан, Саркисјан, Симонјан, Хочабегјан, Худавердјан вә Хуршудјан) Нәримановун мәнә бәлли олмајан бир фикрини кәтирибләр: "Дүнјада һеч ким көстәрилән вилајәтләрин (Дағлыг Гарабағ вә Зәнкәзурун-Т.К.) әһалисинә Азәрбајчанла бирләшмәјә өз фикрини билдирмәјә тәсир етмәкдә бизә мане ола билмәз" (МПА, ф.64, с.2, иш 5, в.80)[284]

Ермәни мүәллифләри буну јәгин, Нәриманову "милләтчи" кими тәгдим етмәк вә ону ССРИ рәһбәрлији нәзәриндә көздән салмаг үчүн едибләр.

Лакин Нәримановун һәмин сөзләри, еһтимал ки, 1920-чи илдә сөјләнмиш сөзләр, Нәримановун Дағлыг Гарабағ мәсәләсиндә мөвгеинин дөнмәзлијинә, ардычыллығына вә әзминә даһа бир сүбутдур.

О заманкы ағлакәлмәз мүрәккәб сијаси шәраитдә "Дағлыг Гарабағы Азәрбајчан ССР һүдудларында сахламаг" һаггында гәрар гәбул

VI ФӘСИЛ

"Дөвләтләрин әрази бүтөвлүјүнә аид һүгуг нормаларына ујғун һәрәкәт едәрәк халгларын ... өз мүгәддаратыны тә'јин етмәк һүгугуна һөрмәт" бәсләнилмәлидир!

(Һелсински Јекун Актындан)

Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыг тәшкилатынын үзвү олан өлкәләрин дөвләт вә һөкумәт башчыларынын Лиссабон зирвә көрүшүндә (декабр, 1996) башга сәнәдләрлә јанашы АТӘТ-ин фәалијјәт көстәрән сәдринин Дағлыг Гарабағ мүнагишәси һаггында бәјанаты гәбул едилмишдир. Бәјанатда Дағлыг Гарабағ мүнагишәсини тәнзимләмәк үчүн үч әсас принсип мүәјјәнләшдирилиб:

" - Ермәнистан Республикасынын вә Азәрбајҹан Республикасынын әрази бүтөвлүјү;

- Азәрбајҹанын тәркибиндә Дағлыг Гарабаға өз мүгәддаратыны тә'јин етмәјә әсасланан бир разылашмада мүәјјән едилән, Дағлыг Гарабағ үчүн ән јүксәк өзүнүидарәетмә дәрәҹәси верән һүгуги статус;

- ... Дағлыг Гарабағын вә онун бүтүн әһалисинин тә'минатлы тәһлүкәсизлији".

Ермәнистан истисна олмагла бүтүн дикәр иштиракчы дөвләтләрин - 53 дөвләтин јекдилликлә гәбул етдији бу бәјанат Азәрбајҹанын һагг ишинин сијаси вә дипломатик гә-

Р.Һ.Ризајевә аид етдији фикри тәкзиб үчүн Ступишин Һелсинки Јекун Актына мүрачиәт едир. Иддиа едир ки, һәмин фундаментал сәнәддә "бу (әрази бүтөвлүјү - Т.К.) ја дикәр принсипин (өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һүгугу -Т.К.)" үстүнлүјүнә һәтта ишарә јохдур. Әксинә, онларын бәрабәр мә'налылығы гејд олунмушдур". Мүәллиф Лиссабон зирвә көрүшүндә АТӘТ сәдринин Дағлыг Гарабаға даир бәјанатыны аз гала лаға гојараг јазыр: "Бәјанат һүгуги норма дејилдир. Бејнәлхалг бирлијин декларатив олмајан башлыча, өзү дә һүгуги сәнәдиндә "әрази бүтөвлүјү" јохдур. "Әрази бүтөвлүјү" БМТ-нин Низамнамәсиндә јохдур". Бунун ардынча мүәллиф беләнәтичәјә кәлир: "Лиссабонда, јахуд һарадаса башга јердә нә дејирләрсә десинләр, ким бәјан едирсә етсин, Азәрбајчанын Гарабаға һеч бир һүгугу олмамышдыр, јенә дә Азәрбајчан Гарабаға һеч бир һүгут алмамышдыр".

Бәри башдан дејәк: Ступишин Азәрбајчан Республикасынын сәфиринә бөһтан атмышдыр. Ејни заманда Һелсинки мүшавирәсинин Јекун Актыны сахталашдырмышдыр. Үчүнчү һалда о, Лиссабон саммитинин әсас сәнәдини Һелсинки Јекун Актына гаршы гојмуш, БМТ Низамнамәсини сахталашдырмыш вә ағ јалан уjдурмушдур. Һәмчинин о, Дағлыг Гарабағ мәсәләсиндә елми наданлығыны, сијаси гәрәзини вә бејнәлхалг һүгут мәсәләләриндә күтлүјүнү нүмајиш етдирмишдир.

Бу кејфијјәтләр, үстәлик гәрәз Ступишинин Һелсинки Јекун Актына мүнасибәтиндә дә өзүнү бариз шәкилдә көстәрмишдир. Тәкрар едәк: Ступишин јазыр ки, јекун Актында "бу ја дикәр принсипин үстүнлүјүнә һәтта ишарә јохдур. Әксинә, онларын бәрабәр мә'налылығы гејд олунмушдур".

Беләдирми?

Јекун Актынын "Халгларын һүгуг бәрабәрлији вә өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һүгугу" адланан VIII фәслинә диггәт јетирәк.

Орада дејилир:

"Иштиракчы дөвләтләр даим БМТ Низамнамәсинин мәгсәдләринә, мүвафиг бејнәлхалг һүгуг нормаларына, о чүмләдән дөвләтләрин әрази бүтөвлүјүнә аид һүгуг нормаларына ујғун һәрәкәт едәрәк халгларын һүгуг бәрабәрлијинә вә өз мүгәддаратыны тә'јин етмәк һүгугуна һөрмәт бәсләјәчәкләр.

Халгларын һүгуг бәрабәрлији вә өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һүгугу принсипинә әсасән бүтүн халгларын һәмишә өз дахили вә харичи сијаси стататусуну кәнардан мүдахилә олмадан там азадлыг шәраитиндә, истәдији вахт вә истәдији кими мүәјјән етмәк, өз сијаси, игтисади вә мәдәни инкишафыны өз истәдији кими һәјата кечирмәк һүгугу вардыр.

Иштиракчы дөвләтләр тәсдиг едирләр ки, халгларын һүгуг бәрабәрлијинә, өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һүгугуна һөрмәт бәсләнилмәси вә бунларын сәмәрәли шәкилдә һәјата кечирилмәси онларын арасында, еләчә дә бүтүн дөвләтләр арасында достлуг муна-

либ, Јеревандан идарә олунуб вә олунур. Ступишин бу һәгигәтләрә көз јумур.

Русија Федерасијасынын Ермәнистанда сәфири олмуш Ступишин өз рәиси-Русија Харичи Ишләр Назиринин биринчи мүавини ишләмиш Федор Шелов-Коведјајеви дә ешитмәмәзлијә вурур. О Шелов-Коведјајеви ки, Галина Старовојтова ССРИ Али Советинә Јеревандан депутат сечиләркән, онун вәкили олмушду вә биринчи мүавин ишләјәндә дә ермәнипәрәстлији илә фәргләнмишди.

Русија Харичи Ишләр Назиринин биринчи мүавини Шелов-Коведјајев е'тираф етмәли олмушду:

"Дағлыг Гарабағ мүнагишәси јахшы планлашдырылмыш ("јахшы планлашдырылмыш"! - Т.К.), габагчадан һазырланмыш ("габагчадан һазырланмыш"! - Т.К.) аксијадыр. Буну һәјата кечирмәк Ермәнистанын ("Ермәнистанын" - Т.К.) коммунист рәһбәрлијинә нәсиб олду ... "Гарабағ һәрәкатынын" лидерләри милләтин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк принсипини һәддән артыг шиширдәрәк, ону сепаратизм башланан ("сепаратизм башланан"! - Т.К.) ифрата чатдырдылар".

"Гарабағ һәрәкаты" статусун "кәнардан мүдахилә олунмадан" мүәјјәнләшдирилмәси һаггында Һелсинки мүшавирәсинин тәләбинә тамамилә зиддир. Чүнки бу "һәрәкат" идејасы Дағлыг Гарабаға кәнардан - Ермәнистандан кәтирилмишдир, бу "һәрәкаты" кәнар гүввә - Ермәнистан һазырлајыб, тәшкил едиб, бу "һәрәкат" Ермәнистанын сајәсиндә мөвчуддур, бу

вə ја ... долајы зоракылыг тəдбирлəрин објектинə чевирмəјəчəклəр. Бу чүр ишғал вə ја зəбтетмə гануни һесаб едилмəјəчəкдир".

Ермəнистан бу өһдəлији дə кобудчасына вə нүмајишкəранə позмушдур: Ермəнистан Азəрбајчан əразисинин 20 фаизини ишғал етмиш, бир милјон Азəрбајчан вəтəндашынын өз јурд-јувасындан гачгын вə көчкүн дүшмəсинə, он минлəрлə күнаһсыз инсанларын өлүмүнə баис олмушдур.

Дүнја дөвлəтлəри БМТ, АТƏТ, бејнəлхалг ичтимаијјəт бу һəгигəтлəрə е'тинасызлыг көстəрмəмəли, азғынлашмыш тəчавүзкары чиловламаг үчүн тə'сирли тəдбирлəр көрмəлидирлəр.

Јекун Акты бəјан етмишдир ки, "Авропа дөвлəтлəринин сəрһəдлəри позулмаз сəрһəдлəрдир", "дөвлəтлəрин сəрһəдлəри бејнəлхалг һүгуга ујғун сурəтдə, динч јолла вə разылыға кəлмəк əсасында дəјишдирилə билəр", "бу сəрһəдлəрə һеч бир шəкилдə гəсд" едилмəмəлидир. Бунунла əлагəдар өһдəлик көтүрүлүб ки, "һəр һансы бир иштиракчы дөвлəтин əразисини гисмəн вə ја бүтүнлүклə ишғал вə гəсб етмəк мəгсəдини күдəн һеч бир тəлəб ирəли сүрмəјəчəк вə һеч бир һəрəкəт етмəјəчəклəр".

Ермəнистан бу мүддəалары да кобудчасына позмушдур, бу өһдəлијə дə нүмајишкаранə нахəлəф чыхмышдыр. Сөздə бејнəлхалг нормалара, садиглијини билдирəн Ермəнистан, ишдə һəмин нормалары кобудчасына позараг, АТƏТ үзвү олан Азəрбајчанын сəрһəд-

бајчан әразисинә сохулмуш, Азәрбајчан әразисини ишғал етмәкдә давам едир.

Әкәр АТӘТ өзү мүәјјәнләшдирдији принсипләрә әмәл олунмасына чидди нәзарәт етмәсә, һәмин принсипләрин бу күн Ермәнистан, сабаһ һансыса башга бир дөвләт тәрәфиндән нүмајишкәранә рәдд едилмәсинә принсипиал гијмәт верә билмәсә, тәчавүзкара гаршы тә'сирли тәдбирләр көрә билмәсә, она бәсләнән үмиди доғрултмајачаг, кет-кедә сәмәрәсиз вә перспективсиз бир тәшкилата чevриләчәкдир.

Зәннимчә, Ермәнистанын 1988-чи илдән үзү бәри Азәрбајчанда төрәтдији чинајәтләри тәһгиг етмәк үчүн фөвгәл'адә Дөвләт Комиссијасы, һабелә Фөвгәл'адә Ичтимаи Комиссија јарадылмалыдыр. Даһа јахшы олар ки, гејри-һөкумәт бејнәлхалг тәшкилатлары да чәлб етмәклә Ермәнистанын Азәрбајчанда төрәтдији чинајәтләри тәһгиг едән Бејнәлхалг Ичтимаи Комиссија тәшкил олунсун. Бу комиссија Дөвләт Комиссијасы илә јанашы вә онунла әлагәдә ишләјәрәк, Ермәнистанын Һелсинки Јекун Актыны конкрет олараг нечә поздуғуну, Ермәнистанын Азәрбајчанда төрәтдији чинајәтләри үмумиләшдириб дүнја ичтимаијјәтинә чатдырмагда, Ермәнистанын тәчавүзкар бир дөвләт кими ифша вә иттиһам едилмәсиндә мүәјјән рол ојнаја биләр.

Инди көрәк Ступишин Лиссабон саммитинин әсас сәнәдиндә "әрази бүтөвлүјү јохдур" дејәркән мәс'улијјәт һиссинә малик олуб ја јох.

һөрмәт" фәслиндә дејилир ки, "иштиракчы дөвләтләр бир-биринин суверен бәрабәрлијинә вә хүсусијјәтләринә, һабелә онларын суверенлији үчүн сәчијјәви олан вә һәмин суверенлијә дахил олан бүтүн һүгуги бәрабәрлик, әрази бүтөвлүјү ... һүгугларына һөрмәт едәчәкдир"!

Икинчи сәнәди - "Лиссабон зирвә көрүшүнүн бәјаннамәси"ни нәзәрдән кечирәк. Бәјаннамә "АТӘТ-ин Һелсинки Јекун Актында ... тәсбит едилмиш принсипләри бир даһа тәсдиг" едир, 20 вә 21-чи бәндләрдә исә "әрази бүтөвлүјү" принсипини ачыг-ашкар вургулајыр!

Демәли, Ступишин Лиссабон саммитинин әсас сәнәдләрини дә мәс'улијјәтсизчәсинә тәһриф етмишдир.

Бәс алим-дипломат БМТ Низамнамәсинә нечә јанашмышдыр?

Вичдансызчасына вә мәс'улијјәтсизчәсинә!

Ступишин иддиа едир ки, БМТ Низамнамәсиндә "әрази бүтөвлүјү" јохдур.

Бу, там ујдурмадыр вә аг јаландыр. Низамнамәнин 2-чи маддәсиндә дејилир: БМТ үзвләри "өз бејнәлхалг мүнасибәтләриндә һәр бир дөвләтин әрази тохунулмазлығыны ја сијаси мүстәгиллијини зорла һәдәләмәјәчәкләрини, ја зор ишләтмәјәчәкләрини" өһдәләринә көтүрүрләр. Үмумијјәтлә, "әрази тохунулмазлығы", башга сөзлә "әрази бүтөвлүјү" принсипи БМТ Низамнамәсинин мәһәк дашыны тәшкил едир.

Русијада һамы билир ки, Русија вахты илә һансы сәрһәдләрдә мөвчуд олуб, јахуд әзәли чечен, татар вә с. торпаглара рус әскәрләринин ајағы нә вахт дәјиб, Русија һәмин әразиләри өзүнә нә вахт вә нечә илһаг едиб. Јә'гин тарихи әдаләт, бејнәлхалг нормалар тәрәфдарлары билирләр ки, гәһрәман чечен халгынын вә Русијаја илһаг едилмиш дикәр әразиләрин халгларынын ајрылмаға вә мүстәгил дөвләт јаратмаға тарихи һүгуглары вар. Буна бахмајараг бир чох Русија хадимләри (һәм дөвләт, һәм сијаси, һәм һәрби, һәм дә елм хадимләри) бу вә ја башга милли республиканын Русијадан ајрылмаг чәһдләрини писләјир, рәдд едир, ајрылмағын јолверилмәзлији вурғулајырлар. Дөвләт исә белә чәһдләри атом бомбасындан савајы бүтүн дикәр күтләви гырғын силаһларыны ишә салмагла мәһв етмәјә, бүтөв халгын азадлыг руһуну өлдүрмәјә чалышыр. Чеченистанда олдуғу кими.

"Халглар һәбсханасы" олан чар Русијасынын, сонра Мүвәггәти Һөкүмәтин, Колчакларын вә Деникинләрин "Ваһид вә бөлүнмәз Русија" шүары инди Русијада дәбдәдир, дилдән дүшмүр. Бәјан едилир ки, Русија сәрһәдләри позулмаз вә тохунулмаздыр.

Мәсәләнин белә гојулушунун нә дәрәчәдә әдаләтли вә һаглы олмасы илә ишимиз јохдур. Бизи марагландыран чәһәт Русија хадимләринин Русија үчүн али принсип һесаб етдикләри әрази бүтөвлүјү принсипини башга мүстәгил дөвләтләрә шамил едиб етмәмәләри мәсәләсидир.

Страбонлар һәмин тајфалар ичәрисиндә ерманиләрин олмасыны гејдә алмамышлар. Дағлыг Гарабағын да аборикен әһалиси, тәбии, албанлар олмушлар. Онлар сонралар ермәни килсәсинин тә'сири алтында өз дилләрини итирмиш, ермәни дилини вә динини гәбул етмиш, ермәниләшмишләр. Бир чох Русија, һабелә бә'зи ермәни тәдгигатчылары (мәсәлән, акад. Јеремјан) Дағлыг Гарабағ ермәниләринин албанлардан дөнмә олмаларыны тәсдигләмишләр.

Албанија дөвләти сүгут етдикдән сонра Дағлыг Гарабағ даим Азәрбајҹан әразисиндә мөвҹуд олмуш мүсәлман дөвләтләринин, нәһајәт Пәнаһ Әли ханын јаратдығы Гарабағ ханлығынын тәркибиндә олмушдур. 1805-чи илдә Гарабағ ханлығы мәҹбуријјәт гаршысында Русијанын вассалығыны гәбул едәндә, Русија чары мәһз "Шушалы вә Гарабағлы Ибраһим ханын ... өлкәнин бүтөвлүјүнүн сахланмасына өз император зәманәтини" верди. Русија император зәманәтинә нахәләф чыхыб 1822-чи илдә Гарабағ ханлығыны ләғв едәндә Гарабағ "мүсәлман әјаләти" кими, "ермәни әјаләти" дејил, мәһз "мүсәлман әјаләти" кими Русијаја бирләшдирилди.

Бир күн дә олсун Ермәнистан тәркибиндә олмајан Гарабағ, Русија тәркибинә дахил едилдикдән сонра да Азәрбајҹан әразиси олмагдан чыхмамышды. Мүстәгил Азәрбајҹан Ҹүмһуријјәти јарадыларкән бүтүн Гарабағы әһатә едән Гарабағ кенерал-губернаторлуғу тәшкил олунду. 1918-1921-чи илләр әрзиндә

лајанын, В.Ступишинин вә дикәр "јан"ларындыр) белә Гарабағ олмушдур!

Русија, мәһз Русија "мүсәлман әјаләти" олан Гарабағын, онун мәркәзи Шуша шәһәринин "ерманиләшдирилмәсини" тәшкил етмишди.

Ступишинләр үчүн бу тарихи фактлар ја јохдур, ја да һеч нәдир. Онлары марагландыран башга шејләрдир. Мәсәлән, Ступишин, 1991-чи илдә Дүзән Гарабағын "ијирми беш ермәни кәндинин депортасијаја мә'руз галмасына" көз јашы төкүр. Анчаг 1848-1953-чү илләр әрзиндә Ермәнистанда дөвләт сәвијјәсиндә азәрбајчанлылара гаршы төрәдилән чинајәти-150 мин нәфәр азәрбајчанлынын күтләви сурәтдә өз доғма "оғуз-түрк дијары"ндан депортасија едилмәсини, јахуд Ермәнистанда галмыш јүз минләрлә азәрбајчанлынын 1988-чи илдә депортасија едилмәсини вә беләликлә Ермәнистандан азәрбајчанлыларын тамамилә зорла депортасија олунмасыны һеч дилә кәтирмир.

Белә "јаддашсызлыға", белә гәрәзә, белә принсипсизлијә нә ад верәсән?!

Лакин Ступишин Дүзән Гарабағ мәсәләсиндә инадлы вә ардычылдыр. О јазыр:

"Дүзән Гарабағ садәчә Азәрбајчан ССР-ин өз тәркибинә дахил едилди".

Гәрибәдир, көрәсән Дүзән Гарабағ һансы дөвләтин тәркибиндә иди ки, орадан Азәрбајчан тәркибинә дахил едиләјди? Јахуд о, Азәрбајчанын тәркибиндән чыхмышдымы

масыны" рәсмән вә тәнтәнәли шәкилдә е'лан етмишди. 1918-1919-чу илләрдә РСФСР дәфәләрлә Бакынын Русија шәһәри олмасыны вурғуламышды. Һансы һүгугла? Јалныз "күч һүгугу" илә!

Лакин РСФСР илә Алманијанын антиазәрбајчан сөвдәләшмәси Бакынын азад едилмәсинин вә Бакынын Ана Вәтән - Азәрбајчанла говушмасынын гаршысыны ала билмәди. Русијанын Бакы шәһәрини вә Бакы гәзасыны Азәрбајчандан гопарыб "һәмишәлик" Русијаја бирләшдирмәк нијјәти, Алманијанын исә Бакы нефтинин дөрддә биринә саһиб олмаг нијјәти баш тутмады.

РСФСР-ин Бакы вә Бакы гәзасы һаггында Азәрбајчан халгындан, онун милли дөвләтиндән хәлвәти бағладығы "Әлавә мүгавилә" кениш охучу күтләсинә аз мә'лумдур. Һәмин мүгавилә РСФСР рәһбәрлијинин Азәрбајчан халгына дүшмән мүнасибәт бәсләмәсинин бариз нүмунәсидир. Азәрбајчан халгына гаршы чинајәткар вә хәјанәткар бир аксијадыр, Азәрбајчан халгынын милли һүгуг вә милли мәнафеләринин һәјасызчасына тапдаланмасы демәкдир.

Москвада фәалијјәт көстәрән Ермәни ичмалары конфедерасијасынын ичрачы катиби К.Е.Микаелјан "Независимаја газета"да "Үзүлмүш миссија" адлы мәгалә дәрч етдирмишдир. (29.02.96). Микаелјана көрә, Дағлыг Гарабағ мүнагишәси ермәниләрә өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк вә Дағлыг Гарабағын ермәни әһалисинин һүгугларыны мүдафиә етмәк мә-

- 1918-чи илдә Азәрбајҹан, Күрҹүстан вә Ермәнистан республикалары јарананда мәһз Ермәнистан Дағлыг Гарабаға иддиа ирәли сүрмүш, Дағлыг Гарабағы "мүбаһисәли әрази" һесаб етмиш вә ону Ермәнистана бирләшдирмәјә ҹәһд көстәрмишди.

Бу һәгигәт тарих елминдә гәбул олунмушду: 1926-чы ил Бөјүк Совет Енсиклопедијасында. БСЕ-нин гијмәтини ермәни мүәллифләри дә гәбул едиб тәкрарламышдылар. 1988-чи илә гәдәр белә олмушду.

- Болшевикләрин Дағлыг Гарабағы Азәрбајҹана "бәхшиш" етмәләри һаггында иддиа да ујдурмадыр вә там әсассыздыр. Артыг гејд олундуғу кими, РК(б)П МК Гафгаз бүросу Ермәнистанын Дағлыг Гарабаға иддиасыны рәдд едәрәк, "Дағлыг Гарабағы Азәрбајҹан ССР һүдудларында сахламаг" ("сахламаг"! - Т.К) һаггында гәрар гәбул етмишдир. Ермәни мүәллифләри вә онларын зүј тутанлары бу олдутча ајдын гәрары Дағлыг Гарабағы Ермәнистанын тәркибиндән "чыхарыб" Азәрбајҹана "дахил етмәк", Азәрбајҹана "бәхшиш етмәк" гәрары кими тәфсир вә тәгдим едирләр.

Бу иддиалар XX әсрин сонларынын ән бөјүк јаланларындан биридир. Тарихи һәгигәт ондан ибарәтдир ки, дејилән гәрарла әввәлки күн, јә'ни ијулун 4-дә чыхарылан гәрар - "Дағлыг Гарабағ Ермәнистан ССР-ин тәркибинә дахил едилсин" ("дахил едилсин"! - Т.К) гәрары ләғв олунмуш вә беләликлә Ермәнистан һөкүмәтинин Дағлыг Гарабағы Азәрбајҹан

153 мин әһалинин 137 мини ермәнидир.

Дағлыг Гарабағын кәнд тәсәррүфаты Ермәнистанын дағлыг һиссәсинә охшардыр. Дағлыг Гарабағын Ермәнистанын тәркибинә дахил олмасы онун инкишафына хејли көмәк едәрди вә тәсәррүфата рәһбәрлик јахшылашарды.

Ермәнистан республика органларынын рәһбәрлији сајәсиндә әһалијә ана дилиндә күтләви - мәдәни вә сијаси хидмәт күчләнәрди.

Дағлыг Гарабағ Вилајәтинин Ермәнистана дахил олмасы јерли кадрлара Ермәнистан али мәктәбләриндә али тәһсили давам етдирмәк имканы верәрди. Дикәр тәрәфдән, Ермәнистан ССР-и Дағлыг Гарабағ вилајәтиндән өз ишкүзарлығы илә фәргләнән вә һазырда тәбии олараг Азәрбајчанда тамам камал истифадә едилмәјән милли кадрлар аларды.

Буну вә Дағлыг Гарабағ әһалисинин арзусуну нәзәрә алараг, Ермәнистан Мәркәзи Комитәси вә Халг Комиссарлары Совети Азәрбајчан ССР Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәтини Гарабағ вилајәти сифәтилә Ермәнистан ССР тәркибинә дахил етмәк һаггында мәсәләјә бахмағы ҮИК(б)П МК вә Иттифаг һөкумәтинә тәклиф едирләр.

Бу мәсәлә мүсбәт һәлл олунарса, Ермәнистан МК вә Халг Комиссарлары Совети Совет һакимијјәти гурулмасы әрәфәсиндә дағылмыш Гарабағын кечмиш мәркәзи Шуша шәһәринин бәрпа олунмасы һаггында һөкумәтә тәклиф верәчәкләр.

нистанын Гарабағ вилајәти кәләчәкдә бүтүн Гарабаға иддиа етмәк үчүн әсас кими дүшүнүлүрмүш.

ҮИК(б)П МК-сы Ермәнистанын мәктубуну бахылмаг үчүн Азәрбајчан К(б)П МК-нын биринчи катиби Мир Чәфәр Бағырова көндәрир. М.Ч.Бағыровун көстәриши илә Азәрбајчанын 1918-чи ил хәритәси һазырланыр. Хәритә вә М.Ч.Бағыровун мүвафиг мәктубу Сталинә көндәрилир. М.Ч.Бағыров Дағлыг Гарабағын Шуша рајону истисна олмагла, Ермәнистана верилмәсинә е'тираз етмир. Лакин бунун әвәзиндә азәрбајчанлыларын гәдимдән мәскунлашыб кип јашадыглары Ермәнистан рајонларынын Азәрбајчана бирләшдирилмәсини тәләб едир.

М.Ч.Бағыровун тәклифләринин ҮИК(б)П МК-да мүзакирәси һаггында әлимиздә сәнәд јохдур. Бу мә'лумдур ки, Ермәнистан рәһбәрләринин Дағлыг Гарабағы Ермәнистан тәркибинә дахил етмәк һаггында тәклифи гәти рәдд едилмишдир.

О заман Азәрбајчан К(б)П МК катиби ишләмиш мәрһум Һәсән Һәсәновун вахты илә шәхси сөһбәтдә мәнә дедијинә көрә, Сталин Бағыровун чаваб мәктубу илә таныш олдугдан сонра белә гыса вә јығчам бир дәркәнар гојмушду:

"Дәли-зад олмамысыныз ки?

Архивә"

Беләликлә, М.Ч.Бағыровун гәтијјәтли демаршы, өлчүлүб-бичилиб әсасландырылмыш

јан ачыг билдирди ки, "бу мәсәләјә (Дағлыг Гарабаға - Т.К) даир мән бир тәклиф тәгдим етмишәм. Инанырам ки, бу проблем јенидәнгурма, демократија шәраитиндә өз һәллини тапачагдыр".

Аганбегјанын Парисдәки чыхышы илә әслиндә "Гарабағ һәрәкатынын" башланмасына ишарә вә истигамәт верилди. Бунун үчүн вахт тәсадүфи сечилмәмишди.

- Горбачовун дағыдычы "јенидәнгурмасы" башламышды. Иттифаг партија вә Совет һакимијјәтиндә мөһкәмләнмиш Шаһназаров, Аганбегјан, Брутенс, Ситарјан вә б. Горбачовун Азәрбајчан сијасәтинә нәинки тә'сир едир, һәтта бу сијасәти тә'јин едирдиләр.

- Азәрбајчана фәрсиз рәһбәрлик нәсиб олмушду. Гәтијјәтли Һејдәр Әлијев һакимијјәтдән узаглашдырылмышды.

Бу амилләр Дағлыг Гарабағда сепаратизмин түғјан етмәсини шәртләндирмишди.

Гондарма "һәлл едилмәмиш әрази мүбаризәсинин" гыса тарихчәси беләдир.

Микаелјанын Дағлыг Гарабағ мәсәләсинә мәһз "һәлл едилмәмиш әрази мүбаһисәси кими" јанашмаг тәләби тарихи чәһәтдән әсассыз вә стратежи планда преспективсиздир.

Нә үчүн Микаелјан бүтүн башга ермәни мүәллифләриндән, һабелә Ступишиндән фәргли олараг Гарабағ мәсәләсиндә өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һүгугуна дејил, "мүбаһисәли әрази" мәсәләсинә үстүнлүк верир?

Көрүнүр, о, бејнәлхалг һүгугу, мәсәлән, дипломат вә елмләр доктору Ступишиндән да-

гәдәратыны "јени суверен дөвләтләр јаратмадан да" тә'јин етмәк олар;

- милли проблемләр үзрә танынмыш тәдгигатчы У.Пфафф, "Форин полис" журналынын баш редактору Ч.У.Мајно, "Ответственное общество" журналынын нашири А.Етсиони һесаб едирләр ки, "милли өз мүгәддәратыны тә'јин етмәјә умуми һүгугу дәстәкләмәк бу күнкү шәраитдә тарихи инкишафда керијә доғру аддымдыр";

- Етсиони даһа гәтидир:

"Бу һәрәкатларын ("Гарабағ һәрәкаты" кимиләринин - Т.К.) әксәријјәтини мә'нәви чәһәтдән бәјәнилмәкдән мәһрум етмәк вә онлары нечә варса елә дағыдычы гүввә кими көрмәк вахты чатмышдыр!";

Нәһајәт, Зотов БМТ-нин кечмиш баш катиби Б.Бутрос Галијә истинад едир. Бутрос Гали јазмышдыр:

"Мүтләг вә мүстәсна суверенлик дөврү кечмишдир, онун нәзәри консепсијасы һеч бир заман реал һәјатла тәсдигләнмәјиб ... Әкәр һәр бир етник, дин ја дил групу дөвләтчилијә иддиа етсә, парчаланмаја һәдд олмајачагдыр, үмуми сүлһ, тәһлүкәсизлик, игтисади рифаһ даһа да чәтинликлә әлдә едилә биләчәк мәгсәд олачагдыр".

ССРИ-дә "... ајрылмаға гәдәр вирусу" (ифадә В.Зотовундур) Дағлыг Гарабағда јаранды вә орадан да кәнара јајылды. Јә'гин, Русијада бу вирусу дәстәкләјәнләр белә үмиддә идиләр ки, һәмин вирус Русијадан јан кечәчәкдир. Лакин онлар бәрк јанылмышдылар.

масынын 50 иллијинин бајрам едилмәси һаггында бәјаннамәдә бир даһа е́лан етди: "а) һәр һансы бир дөвләтин әрази бүтөвлүјүнә ... гаршы зор ишләтмәкдән ја зорла һәдәләмәкдән чәкинмәк барәдә өһдәлик тәсдиг олунсун"

БМТ-нин 50 иллији илә әлагәдар бәјаннамәдә исә бир даһа вурғуланды: Биз "дөвләтләрин суверен бәрабәрлији вә әрази бүтөвлүјү принсипләринә ујғун олараг бүтүн дөвләтләр арасында әдаләт гурмаг вә һимајә етмәк" әзминдәјик.

БМТ мүстәгиллик һүгугуну мүстәмләкә халглары вә аннексија олунмуш әразиләр үчүн е́лан етмишдир! Һәмин һүгут һеч бир вәчһлә бејнәлхалг чәһәтдән танынмыш дөвләтләрин милли азлыгларына аид дејил.

Ермәни халгына кәлдикдә исә, о да башга халглар кими өз мүгәддәратыны тә́јин етмәк һүгугуну реализә едәрәк милли дөвләтини јаратмышдыр. Дағлыг Гарабағ ермәниләри дә мухтаријјәт шәклиндә өз мүгәддәратыны тә́јин етмишдир.

Гоншулуг Азәрбајчан вә ермәни халгларынын гисмәтидир, талејидир. Хошумуза кәлсә дә, кәлмәсә дә беләдир. Бу һамылыгла Ермәнистанда баша дүшүлүб дүшмәнчилик арадан галдырылмаса, нә өлкәләримизә әмин-аманлыг кәләсидир, нә дә евләримизә динчлик вә фираван һәјат. Азәрбајчан вә Ермәнистан дөвләтләринин мүстәгиллијинин горунуб сахланмасы вә мөһкәмләндирилмәси дә, үмумијјәтлә "Загафгазија еви"ндә сүлһ дә

биз мүһарибә апармаға психоложи чәһәтдән һазыр дејилдик. Бир вар өмрүн боју, нәсилдән-нәсилә мүһарибәјә һазырлашасан, бир дә вар мүһарибәни һеч ағлына белә кәтирмәјәсән, сабаһ сәнә әл галдырачаг гоншуна сәмимилик көстәрмәкдә давам едәсән, она инанасан вә инана-инана алданасан.

Онсуз да 80-чи илләрин әввәлләриндән башлајараг үмуммилли лидер сарыдан ишимиз сарымамышды. Сонралар исә Азәрбајчанда бөјүк Сабирин 1911-чи илдә јаздығына бәнзәр вәзијјәт јаранмышды:

... Һәр јетән кечди чәмаәт башына,
Һәр өтән силсиләчүнбан олду;
... Һәр кәс анчаг бачарыб алды ләгәб,
Дахили-зүмреји-әркан олду;
Дүртүлүб сохду өзүн парламана,
Парламан мәчмәи-ирфан (?) олду.
Паһ нә чохдур бүтүн Иранда ләгәб,
Кими бәј олду, кими хан олду ...
Чыхды мејдана мүләггәб кишиләр,
Бәхтәвәрләр һамы ә'јан олду.
... Ләгәб иш көрмәз, әфәндим, кишинин
Ады ја Саму Нәриман олду.
Кишидән истәнилән ишди, иш,
Ким ки, иш јапды, о зишан олду!
Де көрәк шимди мүгәддәс вәтәнин
Һансы бир мүшкүлү асан олду?
Анчаг иш көрдү ләгәб "фабрикасы",

си вә психоложи потенсиалымыз вә онларын там күчү илә һәрәкәтә кәтирилмәси, мүасир һәрб елми әсасында мүасир күчлү орду јарадылмасы, артыг Азәрбајчана сәриштәли рәһбәрлик едилмәси, бүтүн бунлар һансы јол илә олурса-олсун ишғал алтындакы әразиләримизин азад олунмасыны тә'мин едәчәкдир. Мүтләг едәчәкдир!

Биз тарихи һүгугумузу горујуруг. Вичданымыз пакдыр. Һагг, әдаләт бизим тәрәфимиздәдир. Тарихи бахымдан, стратежи бахымдан һагг ишимизин галиб кәләчәјинә зәррә гәдәр дә шүбһә олмамалыдыр.

ра һәтта шакирдә мә'лумдур ки, Гарабағ мәсәләсинин һәллинин белә варианты һәјата кечирилдијинин ертәси күнү Азәрбајчан ермәни Нахчываны вә ермәни Гарабағы илә бирликдә һеч бир һүгугу әнкәлсиз Түркијә илә говушачагдыр".

Бу, башдан-ајаға ујдурмадыр. Русија сијаси хадимләрини гычыгландырмаг, Русија илә Азәрбајчан вә Түркијә арасында мүнасибәтләри позмаг мәгсәди күдән һарај-һәширдир. Ахы, Балајанын ујдурдуғу шәрти Бакы Русија гаршысында гојмамышдыр. Бир дә ки, илкин Азәрбајчан нефтинин Бакы-Новороссијск нефт кәмәри илә нәгл едилмәси мәсәләси артыг һәлл едилмишдир. О ки, галды Азәрбајчанын Түркијә илә говушмасы мәсәләсинә кур сәслә дејә биләрик:

Хофланмајын чәнаблар! Белә шеј јохдур. Бу, Азәрбајчанда һеч кимин хәјалына белә кәлмир.

Азәрбајчан киминләсә, һәтта доғма Түркијә илә бирләшмәк, "говушмаг" үчүн ајрылыб мүстәгил олмамышдыр. Азәрбајчанын мүстәгиллији, Азәрбајчанын суверенлији бөлүнмәз вә шәриксиздир.

Хатырладым ки, һәтта 1918-чи илдә Азәрбајчан Ҹүмһуријјәти јарадылан заман мүәјјән даирәләрдә Түркијә илә бирләшмәјә мејл вар иди. Лакин бүтүн ағлакәлмәз чәтинликләрә бахмајараг, Азәрбајчан халгы, онун лидерләри үчүн Азәрбајчанын мүстәгиллији мүгәддәс принсип олду. Буну да хатырладым ки, јенә һәмин илдә һәлә Азәр-

Нуру пашанын һәддини ашмасы мәсәләсиндә Азәрбајчан һөкумәтинин принсипиал мөвгеји Нуру пашаны Азәрбајчанын мүстәгиллијинә һөрмәт етмәјә вадар етмәклә нәтичәләнди.

Һәтта ән чәтин, ән мәс'улијјәтли анда Нуру пашанын үмуми команданлығы алтында Бакыны јад гүввәләрдән азад етмәк кими талејүклү бир вәзифә һәлл олундуғу бир вахтда Нуру пашанын Азәрбајчанын дахили ишләринә гарышмасы илә Азәрбајчан һөкумәтинин барышмамасы чох әламәтдардыр вә чох ибрәтамиздир.

Бу күн Азәрбајчан мүстәгиллијини һәр шејдән уча, һәр шејдән әзиз тутур. Там әсасла демәк олар ки, бу күн Азәрбајчан дүнјанын там мүстәгил, там сәрбәст сијасәт јеридән дөвләтләриндән биридир. Азәрбајчан һәр һансы башга дөвләтин, кәнар гүввәнин өз ирадәсини Азәрбајчана гәбул етдирмәк чәһдини гәтијјәтлә, бирмә'налы рәдд едир. Азәрбајчан рәһбәрлији Азәрбајчанын мүстәгиллији принсипиндән сапмалара әсла јол вермир (һәтта һансыса ани сијаси дивидент хатиринә белә), дипломатик чарпышмаларда бу принсипи чох саваддлы, сәриштәли, һеч бир күзәштсиз, ардычыл, гәтијјәтлә, мәһарәтлә вә барышмаз шәкилдә горујур. Гој билмәјәнләр билсинләр вә хатирчәм олсунлар, нә гәдәр кәскин проблемләримиз вә чәтинликләримиз олса да, халгымыз дәјанәт көстәрәрәк, бу вә ја башга дөвләтин, һәтта лап нәһәнк дөвләтин Азәрбајчаны "итаәткар

Сон дөврдә Москва мәтбуатында ермәни даирәләринин кениш вурғуладыглары панисламизм ваһимәси, пантүркизм ваһимәси мифдир. Панисламизмин, пантүркизмин "христиан сивилизасијасына", "дүнја тәрәггисинә гаршы" јөнәлмәси һаггында иддиа мәкрли сијаси мәгсәд күдән бөһтандыр. Русијаны вә Гәрби ујдурма ваһимә илә горхудуб, онлары ислам дүнјасынын, түрк дүнјасынын үзәринә салышдырмаг чәһдидир.

Микаелјанын "болшевик-камалчылар (Түркијә - Т.К) алјансынын фачиәли нәтичәләри, алјансын Русијанын талејинә (бах -а: Русијанын талејинә - Т.К.), рекионун халгларынын талејинә вә һәм дә бүтүн дүнјанын талејинә (бах-а: бүтүн дүнјанын талејинә - Т.К) тә'сири" барәдә фәрјады да ејнилә һәмин бәд нијјәтә хидмәт едир.

Панисламизмлә бағлы В.Л.Величкону ешидәк. О, һәлә әсримизин әввәлләриндә јазмышдыр:

"Биздә (Русија - Т.К) фанатизм анлајышы јанлыш вә әсассыз олараг ислам анлајышы илә әлагәләндирилир. Мүсәлманлар һаггында сөз дүшән кими, дәрһал "гәзават" сөзү (јә'ни мүтәддәс мүһарибә) ишләдилир, панисламизм илә горхудулур. Биздә исламы билмирләр ... Ислам һаггында мәсәләјә биз индијә гәдәр гејри-мәдәни јанашырыг".

Русија дипломаты В.Ф.Мајевски исә 1906-чы илдә демишди: "Белә һесаб едәк ки, Гафгазда панисламизм идејаларынын күчлү инкишафы мөвчуддур, лакин онда һеч чүр

лаіачагдыр, Түркијә, Иран, онларын васитәсилә ислам, түрк амили шәксиз рекионда һаким мөвге тутачаг", бунун исә "Шимали Гафгаза, Волга бојуна вә Орта Асијаја" күчлү тә'сири олачагдыр. Бу һәдәрән-пәдәрәнләр, әсассыз фикирләр, тәбии ки, анчаг садәлөвһ, сијасәтдән бихәбәр адамлары алдада биләр.

Јахуд, һәддини ашан Микаелјан Русијаны иттиһам едәрәк јазыр: Блокада дүнјада "ерմәниләрин тәчавүзкар һәрәкәтинин нәтичәси кими изаһ вә гәбул олунур. Белә дезориентасијанын мејдана чыхмасы Русија харичи сијасәтинин, онун зәифлијинин вә принсипсизлијинин дә нәтичәсидир".

Бурадан белә анлашылыр ки, демә, Ермәнистанын Азәрбајчана гаршы һәрби тәчавүзү зад олмајыбмыш вә јохдур. Бу, оғрунун "оғруну тут!" фәрјадына бәнзәјир, анчаг бир фәрглә ки, оғрунун дүнјада оғру кими ("ермәниләрин тәчавүзкар һәрәкәти") танынмасында Русија дөвләти, онун харичи сијасәтинин" "зәифлији вә принсипсизлији" күнаһкар сајылыр!!! Әчәб мәнтигдир.

Јахуд да: "Ермәниләр һәлә Азәрбајчан болшевикләринин илһаг етдикләри, тарихән ермәниләр јашадыглары әразиләри азад едирләр, блокада зәнчирләрини гырмаға чалышырлар. Тәһлүкәсизлик Шурасы исә Русијанын разылығы илә ермәниләри башгаларынын әразиләрини ишғал етмәкдә иттиһамлајыр".

Көрүндүјү кими, Микаелјан Тәһлүкәсизлик Шурасындан да, Русијадан да јаманча ин-

гојмалыдыр ...Өз нөвбәсиндә ермәни тәрәфи АБШ-да, Франсада, Јахын Шәргдә вә башга өлкәләрдә ермәни диаспорунун Русијанын ролуну ... мүдафиә едән кениш лобби ишини тәшкил едә биләр. Бүтүн бунлар өз нөвбәсиндә Русијанын прогрессив, габагчыл, демократик өлкә кими образынын јаранмасына, АБШ-ла Русијанын мөвгеләринин јахынлашмасына көмәк едә биләр ..."

Бир дә: "... Ермәни-Русија мүнасибәтләриндә сычрајыш Русијанын дүнјанын әсл демократик дөвләтләри сырасына гајытмасында дөнүш аны ола биләр".

Дүзү, бунлары охујандан сонра демәк истәјирсән:

- Көзүн ајдын, Русија! Дејәсән, Микаелјан кими "узагкөрән" сијасәтчиләрин сајәсиндә бәхтин ачылачагдыр. Ничатын, истигбалын, бејнәлхалг нүфузун ермәниләрлә мөһкәм иттифагдајмыш: Микаелјанын мәсләһәтләринә әмәл етсән, ермәни диаспорунун көмәјини алар, прогрессив, демократик өлкә кими танынарсан! "Русијанын дүнјанын әсл демократик дөвләтләри сырасына" гајытмасынын "дөнүш аны" исә демә, "ермәни-Русија мүнасибәтләриндә сычрајыш" ола биләрмиш!

Һәлә һарасыды. Демә Русија "өз-өзләрини е'лан етмиш абсурд сәрһәдли минимперијалары (јә'ни Украјнаны, Күрчүстаны, Азәрбајчаны вә дикәр кечмиш совет республикаларыны -Т.К) танымаса, о һәм өз евиндә вә һәм дә дүнјада индики алчалдычы вәзијјәтә дүшмәзмиш".